

ZGODOVINA ZA VSE

leto X. 2003

VSE ZA ZGODOVINO št. 2

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Katja Stergar

SABLJANJE V ELIZABETINSKI ANGLIJI

5

DAS FECHTEN IM ELISABETHANISCHEN ENGLAND

Marjana Kos

NI VSE SREBRO, KAR SE SVETI

15

NICHT ALLES IST SILBER, WAS GLÄNZT

Jurij Šilc

KAJ NI TAK, KAKOR DA JE UŠEL HUDIČU IZ TORBE?!

24

Zmage in porazi priorja Favsta Gradiška, čudodelnega zdravnika na Kranjskem

»IST DAS NICHT EINER, DER DEM TEUFEL AUS DER ARZTTASCHE GESPRUNGEN IST?!«

Sieg und Niedergang des Priors Faustus Gradišek, Wunderdokter aus Krain

Marija Počivavšek

VI MAMCA, PO ČEM PA KROMPIR DASTE?

42

Utrip ljubljanske tržnice v Hribarjevi dobi

MÜTTERLEIN, UM WIEVIEL VERKAUFEN SIE DENN DIE KARTOFFELN?

Der Puls der Laibacher Marktplatz zur Zeit des Bürgermeisters Hribar

Martin Premk

»KMALO NE BO VEČ POŠTENEGA KONJA ALI GOVEDA PRI NAS«

55

Nekaj podatkov o tihotapstvu čez Javornike

»BALD WIRD ES BEI UNS KEIN ORDENTLICHES PFERD ODER RIND MEHR GEBEN«

Einige Angaben über den Schmuggel über die Berge Javorniki in der Zwischenkriegszeit

S knjižne police

Mitja Sadek

NISO MAČJE ŽENSKÉ SOLZE

66

(Darja Šterbenc Erker, Quid lacrimis ... Rimska ženska pred obličjem smrti med ...)

Aleksander Žižek

»MEDICINA JE KRONA IN CVET NARAVOSLOVNE ZNANOSTI«

67

(Dr. Fran Viljem Lipič, Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane)

<i>Ivanka Zajc Cizelj</i> ŠOLSKA KRONIKA (Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje – XXXV, Šolska kronika 2002)	68
<i>Aleksander Žižek</i> OD DOBRIH DEKLET DO FEMINISTK (Splošno žensko društvo 1901–1945)	69
<i>Filip Čuček</i> MELIK.DOC (Vasilij Melik, Slovenci 1848–1918. Razprave in članki.)	70

Katja Stergar

SABLJANJE V ELIZABETINSKI ANGLIJI

Preden se poglobimo v sabljanje elizabetinske Anglije, je potreben kratek pregled razvoja sabljaškega orožja. Orožja v obliki meča so poznana že iz bronaste in železne dobe,¹ prisotna so bila v starem Egiptu, antični Grčiji in antičnem Rimu, a za nas je pomembnejši razvoj od srednjega veka dalje, ko se sabljanje v Evropi začne razvijati z večjo hitrostjo. Osnovna oblika orožja – dolgo ravno rezilo z ročajem – se je v teku stoletij le malo spreminjala. Pri rekonstrukciji sabljanja v srednjem veku ali še v zgodnejših stoletjih naletimo na mnogo problemov, saj je ohranjenih le malo virov, nekoliko lažje je le zaradi ohranjenih orožij, ki s svojo prisotnostjo ponujajo zgodovinske različice. Literarni viri so prav zaradi literariziranosti vprašljivi. Kolikšno in kakšno pretiravanje je prisotno pri povečevanju herojskih sposobnosti, npr. v legendah o nordijskih in germanskih bogovih, v pripovedkah o Ostrogotskem kralju Totili, v Eddi, Pesmi o Hildebrandu ali Epu o Nibelungih, ostane nepojasnjeno. Znanih je nekaj vrst orožij – bojne palice, gorjače, kiji, bojni mlati z gibljivo glavo, kovinski buzdovani, bojni kljuni in kladiva, bojne sekire, raznolika bodala kot najosnovnejše orožje celega sveta, sablje, meči, kopja, sulice, helebarde, ščiti, razna metalna orožja, loki in

samostreli.² Vendar bo o ostalem orožju govora le toliko, kolikor bo to potrebno za razumevanje uporabe sabljaškega orožja. Meč oziroma bodalo je eno najstarejših orožij, gotovo pa najbolj univerzalno (namenjeno je bodenju, odbijanju udarcev in sekanju) in najbolj raznoliko orožje, ki so ga nosili vsi stanovni in je bil kot tak dolgo časa del človekovega vsakdana. Je eno redkih orožij, ki je preživelo vse čase in v spremenjeni obliki obstalo v uporabi še danes. Meč je orožje, ki simbolizira vojno, pravico, vojaške veščine in čast.³

Zgodnji srednjeveški meči so imeli široko rezilo za sekanje, od 13. stoletja dalje so postajala rezila vse bolj koničasta in bila vedno pogosteje namenjena bodenju, saj so močni viteški oklepi nudili dobro zaščito in je le tanko rezilo lahko prodrlo med ozke zgibe in v male reže.⁴ Iz tega časa so ohranjeni tudi primerki ogromnih eno in pol ročnih mečev ter krajših španskih in italijanskih mečev s posebnimi braniki za prste, ki so nudili več opore, in zaradi katerih se je povečevala moč zamaha.⁵ V 14. – 15. stoletju je v

¹ *Enciklopedija orožja. Orožje skozi sedem tisočletij. Ljubljana: DZS, Defensor, 1995, str. 44.*

² *C. J. Amberger: The Secret History of the Sword; Adventures in Ancient Martial Arts. USA: Hammerterz Forum, 1998, str. 177, 227; Enciklopedija orožja.*

³ *Enciklopedija orožja, str. 34.*

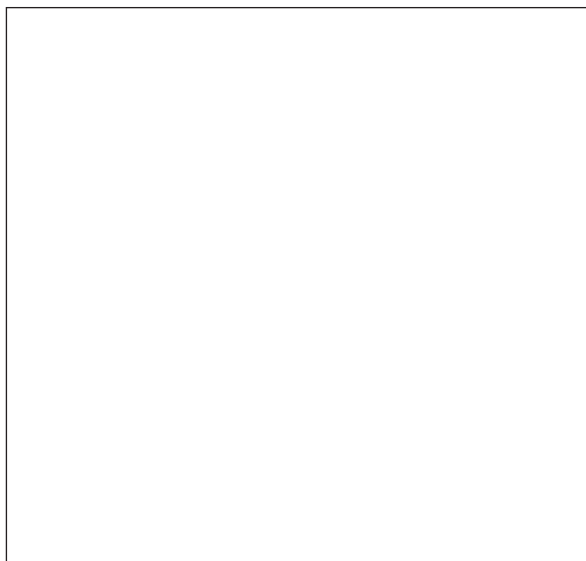
⁴ *Enciklopedija orožja, str. 46.*

⁵ *Enciklopedija orožja, str. 47.*

sabljanju prišlo do bistvenih sprememb. Odkritje smodnika (in s tem strelnega orožja) je spremenilo pomen, učinkovitost in namembnost hladnega orožja. Okorni vitezi v oklepih, ki so dolga stoletja nudili dobro zaščito, so postali počasi premikajoče se tarče, do konca 15. stoletja so oklepi izginili, saj je bila njihova učinkovitost tako rekoč izničena. Za meče tega časa bi lahko rekli, da so bili »veliki odpiralci za konzerve«. ⁶ Vitezi so se morali začeti zgledovati po sabljaških spretnostih navadnih vojakov, ki niso nikoli nosili težkih oklepov in so zato potrebovali drugačno izurjenost.

Vsa starejša bojna železna orožja, ki so izgubljala veljavo, so bila izredno težka in čvrsta, saj so lahko zdrobila železno čelado, presekala šibkejša rezila ali celo puškino cev. ⁷ Na bojnem polju so bile najpogostejše in najštevilčnejše poškodbe trupa z »rezalnimi orožji« – meči ali bojnimi sekirami –, in to kljub temu, da je bila za zamah s temi težkimi orožji potrebna izredna moč. Poškodbe glave so bile večinoma posledica udarcev sekire, ne toliko meča. ⁸ Sredi 15. stoletja sta obe roki (tudi leva oz. neoborožena, nebojna) sodelovali pri napadu in obrambi. Zadetki in udarci so bili namerjeni v glavo, obraz, vrat, trebuh oz. celoten trup. Prestreženi ali branijeni so bili s podlahtjo desne roke, z levo roko ali z zaščitnim kotom, ki je nastal pri stiku dveh orožij, in s pomočjo kakšne palice ali gorjače v nebojni roki. Velikost orožja je bila v primerjavi z izurjenostjo in spretnostjo uporabe lažjega orožja vedno manj pomembna. ⁹

V 16. stoletju so nekatera orožja zaradi svoje okornosti izgubila veljavo – orožja na drogu –, nekatera so zaradi prezapletene rabe izpodrinile novejša oblike strelnih orožij – samostrel in dolgi lok sta se umaknila lahkim pištolam, arkebuzam in mušketam, vendar v razvoju ne gre več toliko za uvajanje novih orožij kot za izpopolnjevanje že znanih. ¹⁰ V sabljaškem svetu v 16. stoletju pride do številnih sprememb v oblikah mečev. Razširila se je uporaba dvoročnega meča za bojevanje ali za ceremonialno rabo, pri enoročnem meču se je zlasti spremenil ročaj, da je postal varnejši za roko, ki je po slovesu oklepa

*Sabljanje z enoročnim mečem
v popolni viteški opremi.*

ostala nezavarovana. ¹¹ O razvoju rapirja, ki je gotovo največja novost, bo govora kasneje.

V tem času je prišlo tudi do prvih pravih razlik med vadbo in bojem ali tekmovanjem. ¹² Konec 15. stoletja so se v Nemčiji začele razvijati sabljaške nevojaške združbe kot Marxbrüder in Federfechten, ki so vodile sabljaške šole in predstavitevne turnirje. Uporabljali so raznoliko orožje – dolge in polovične palice, bodala, dvoročne meče, helebarde ter lesene vadbene meče (dussak), ¹³ ki so omogočali obrambo in parade z orožjem, kar je bilo mnogo učinkoviteje kot le izmikanje nasprotnikovemu udarcu. ¹⁴ Različna orožja in njihova uporaba so razkrivala tudi bolj raznolike zadevne površine. Zlasti v Italiji so se v tem času že uveljavila osnovna načela, ki so kasneje postala podlaga za moderno evropsko sabljanje. Achille Marozzo, znan kot največji sabljaški mojster svojega časa, je v delu *Opera nona* iz leta 1536 opisal načela in vsa orožja, ki so bila v uporabi za sabljanje tako peš kot na konju. Meč, meč in bodalo skupaj, meč in okrogel ščit, ročni ščit, veliki in mali ščit, dvoročni meč ter orožja z daljšimi ročaji – različna kopja in sulice. ¹⁵

Sabljaško znanje ni bilo rezervirano le za višje sloje, začetek sabljaških oziroma borilnih »šol«

⁶ N. Evangelista: *The Art and Science of Fencing. USA: Masters Press 1996, str. 13–14.*

⁷ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword, str. 137.*

⁸ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword, str. 192, 195.*

⁹ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword, str. 206, 209.*

¹⁰ *Enciklopedija orožja, str. 305.*

¹¹ *Enciklopedija orožja, str. 48.*

¹² C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword, str. 113, 182.*

¹³ A. Schirmer: *Fechten, verständlich gemacht. München, Copress 1993, str. 58.*

¹⁴ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword, str. 185.*

¹⁵ W. M. Gaugler: *The History of Fencing. Bangor, Maine: Laureate Press 1998, str. 1.*

Vadba sabljanja z dvoročnim mečem.

na angleških tleh že v 13. stoletju je bil najnižji položaj sabljanja sploh, saj so v teh »šolah« sodelovali tudi slepi berači, razcapani klateži in ostali raznoliki pridaniči. Tudi virtuozni mojstri sabljaških veščin so bili kot po pravilu pripadniki nižjih slojev, ljudje jih niso tretirali nič bolje kot vagabunde, tatove ali igralce, šele 1540 jim je Henrik VIII. podelil strokovno priznanje za opravljanje poklica¹⁶ in združili so se v *English Corporation of Defence Masters*. Potovali so od mesta do mesta in predstavljali ekshibicijske borbe, v katerih so lahko sodelovali in pokazali svoje sabljaško in ostalo borilno znanje vsi prisotni.¹⁷

Evropski vojaki, vitezi in celo meščani so vadili samoobrambo s kombinacijami krajšega in daljšega orožja, z učinkovitimi elementi ruvanja, boksanja, metanja in brcanja.¹⁸ Orožje je postajalo del vsakdana, študentje so ga nosili na univerzah, in to kljub temu, da so nekatere univerze prepovedale sodelovanje svojih študentov v sabljaških šolah. Prepoved nikakor ni učinkovala,

meč je bil, če drugega ne, tudi statusni simbol. Študentje in vajenci so se bojevali pogosto in smrtni primeri niso bili redki.¹⁹ Sabljanje je sodilo med tako imenovane *artes mechanicae*, ki so bile nekakšno nasprotje *artes liberales*. Kot del *artes mechanicae* so poučevali tudi ples, jahanje, slikanje, igranje raznih družabnih iger in različne športe.²⁰

Elizabetinska doba je prinesla veliko revolucijo v orožju, razlikovanje med vojaškimi dvoboji ter sabljaško umetnostjo je postalo vedno bolj očitno, enak je ostal le še cilj – zadeti in ob tem ne biti zadet, kar je še dandanes osnovno načelo tudi športnega sabljanja. Ljudje v elizabetinski Angliji so bili grozljivo lahkoverni, ignorantski, nasilni, otročji, živahni. Ti absurdno načičkani galantneži so bili zmožni zabosti svojega nasprotnika v hrbet in napisati spokorniško pesem.²¹ Vsak človek je predstavljal nenavadna, skorajda nepredstavljava nasprotja lastnega značaja, celo kraljica Elizabeta. Dramatika tega časa je zmes čustev in navduševanja nad grozo ter prelivanjem krvi, raznoliki boji in uporaba orožja so bili tako nujen sestavni del. Že samo biografije

¹⁶ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 224, 227, 230; N. Evangelista: *The Art and Science of Fencing*, str. 16.

¹⁷ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 114; H. S. Craig: *Duelling Scenes and Terms in Shakespeare's Plays*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1940, str. 5.

¹⁸ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 136.

¹⁹ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 224, 225.

²⁰ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 219.

²¹ A. W. Neilson, A. H. Thorndike: *The Facts about Shakespeare*. New York 1961, str. 13.

tedanjih umetnikov, od katerih sta v svojih posteljah umrla le dramatik B. Jonson (1572/3–1637) in pesnik E. Spenser (ok. 1552–1599), nam povedo vse o tedanjem burnem življenju. Pesnik H. H. Surrey (ok. 1517–1547) je bil usmrčen zaradi izdajalskega omadeževanja kraljevega grba,²² raziskovalec in pisec W. Raleigh (ok. 1554–1618) pa zaradi izdajstva, kralju Jakobu I. je namreč poskušal podtakniti ponarejeno zlato.²³ Pesnik T. Wyatt (1503–1542) je umrl na konju med svojo zadnjo diplomatsko službo, pred tem pa smrti ubežal, ker je kralju Henriku VIII. priznal, da je bila Anne Boleyn pred poroko s kraljem njegova ljubica.²⁴ P. Sidney (1554–1586) je bil ranjen v napadu na španski konvoj in je umrl zaradi infekcije.²⁵ Dramatik C. Marlowe (1564–1593) se je zapletel v ulični boj, v katerem je pesnik T. Watson ubil človeka, vendar je njegovo usodo odločil šele prepir zaradi računa v taverni, kjer je bil ubit.²⁶ Jonsona smo že omenili; čeprav sta bili njegovi starost in smrt mirni, njegovo preostalo življenje ni bilo tako. Med služenjem vojske v Flandriji je v dvoboju ubil najboljšega sabljača nasprotnikov, 1598. pa je v dvoboju ubil soigralca in ubežal obešanju s sklicevanjem na pravice duhovščine, bil je »le« ožigosan kot zločinec.²⁷ V svoji postelji je umrl tudi W. Shakespeare (1564–1616), ki je edini izmed velikih umetnikov tega časa, za katerega ni nobenega podatka, da se je kadarkoli udeležil kakršnegakoli sabljaškega dvoboja, tudi sicer je bilo njegovo življenje v primerjavi z ostalimi precej mirno – za razliko od ostalih po znanih podatkih naprimer ni bil udeležen niti v nobeni vojaški bitki. Vendar ne more biti nobenega dvoma o tem, da je sabljati znal, če ne drugega, je sabljaško znanje potreboval kot igralec in pisec. Zanimivo je, da človek tako velikih pisateljskih razsežnosti v svoji oporoki sploh ni omenil svoje najbrž dokaj obsežne knjižnice, pač pa je poskrbel, da je v prave roke prišel njegov širok posreben meč.²⁸

Glavni kraji za vadbo sabljanja v Londonu so bili Ely Place v Holbornu, The Belle Savage na Ludgate Hillu, The Courtain v Holywellu, The Grey Friars v New Gateu, The Bull v Bishops-

Vadba sabljanja z rapirjem, Henry de Saint Didier prikazuje osnovno pozicijo ter postavitev ob prvem premiku.

gate Streetu, Bridgewell, The Artillery gardens, Leadenhall in predvsem Smithsfield, prvotno mesto viteških dvobojev in turnirjev.²⁹ Tudi nekatera javna gledališča so uporabljali akrobati in sabljači, vendar se zdi, da so se bolj uveljavljena gledališča kot Globe in Fortune omejila le na gledališke prireditve, ki pa so vsebovale več kot dovolj sabljaškega direndaja.³⁰

Vadilo se je z raznolikim orožjem – s starinskim dolgim mečem, širokim mečem, rapirjem v kombinaciji z bodalom za odbijanje nasprotnikovih udarcev, parom rapirjev, samostojnim rapirjem, mečem ter z navadnim ali okroglim ščitom.³¹ Rapir je moderno orožje, ki se je razvilo v 16. stoletju, okoli 1530. Beseda se je za zelo raznolike vrste orožja kmalu uveljavila v mnogih jezikih. Francozi so besedo rapièr najprej uporabljali z omalovažujočim prizvokom za vse tuje

²² *The Oxford Companion to English Literature*, 5. izdaja. Ur. Margaret Drabble. Oxford et al. 1985, str. 950.

²³ *The Oxford Companion to English Literature*, str. 808.

²⁴ *The Oxford Companion to English Literature*, str. 1088.

²⁵ *The Oxford Companion to English Literature*, str. 902–903.

²⁶ *The Oxford Companion to English Literature*, str. 620.

²⁷ *The Oxford Companion to English Literature*, str. 516–517.

²⁸ J. E. Sandys: *Scholarship. V: Shakespeare's England 1*. Ur. Geoffrey Cumberlege. Glasgow et al.: Clarendon Press, 1950 (5. izdaja), str. 280.

²⁹ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times. V: Shakespeare's England 2*. Ur. Geoffrey Cumberlege. Glasgow et al.: Clarendon Press, 1950 (5. izdaja), str. 390.

³⁰ A. W. Neilson, A. H. Thorndike: *The Facts about Shakespeare*, str. 121.

³¹ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 394.

oblike.³² A. Marozzo je prvi podal strokoven opis rapirja, orožja z lahkim, dolgim, vitkim, ravnim rezilom, ki se tanjša proti vrhu, in ga krasijo najrazličnejše ročajne košarice.³³ Od zgodnje strokovne literature, ki je že v 16. stoletju postavila osnovna načela italijanskega sabljanja do današnjega časa, je zanimiva tudi knjiga Giacomina di Grassija. V italijanščini je izšla 1578, že leta 1594 tudi v angleškem prevodu, kjer so prevedeni vsi pomembnejši udarci, rezi, obrambe ter raznolike preprostejše akcije. Di Grassi je uvedel pet pravil sabljanja. V enem izmed njih je poudarjal, da je nasprotnikovo oboroženo roko potrebno spremljati z očmi, sicer lahko pride do nepričakovanih akcij.³⁴ Posebno navdušen je bil nad sabljanjem z rapirjem, kakor nekaj za njim tudi naslednji Italijan Camillo Palladini³⁵ ali pa npr. Francoz Henry de Saint Didier,³⁶ ki je menil, da je mati vseh orožij sicer enoročni meč, rapir pa je najuporabnejši.³⁷

Konec 16. stoletja ali v začetku 17. stoletja se je – prvotno kot vadbena orožja za meč – razvil poseben tip orožja – floret,³⁸ ki je že zelo zgodaj prodiral tudi v Anglijo.³⁹ Večina takratne sabljaške literature je malokdaj uporabljala prav ta izraz, saj je beseda floret v svojih začetkih pokrivala področje več različnih oblik vadbene orožja. Glavne značilnosti orožja so bile topost vrha in rezila ter lažje in krajše rezilo.⁴⁰ Osnovno tehniko bojevanja s floretom, ki je bil zaradi varnosti primeren za dvor in višjo družbo, je razvil Francoz Charles Besuard.⁴¹ Floret je postal simbol decadence, pravi dvoboj je spremenil v domišljavo aristokratsko postavljanje.

De la Touche leta 1670 v knjigi *Les Vrays Principes de l'Epee* govori o posebnih značilnostih floreta. Rokobran floreta (podobne, a manj

zapletene oblike so se razvile že pri rapirju) je bil sestavljen iz nekaj železnih prečk, ki so bile v obliki krone ali koška ukrivljene preko ročaja. Kvadraten s tkanino prevlečen ročaj je povezoval okroglast rokobran z vrhom orožja. Skozi stoletje je postajala osnovna oblika orožja v Italiji, Franciji in Britaniji preprostejša, le dve prečki, ena v obliki osmice in krajša povezovalna, sta oblikovali rokobran, ki se je zaključeval 5 centimetrov globoko v dolgo in okroglo rezilo. V Španiji in Nemčiji so uporabljali drugačno obliko orožja, ta floret je mnogo bolj spominjal na starejše rapirje s ploskim oziroma večkotnim rezilom.⁴² V 17. stoletju lahko govorimo o štirih različnih razpoznavnih oblikah: tradicionalnem italijanskem floretu, ki je bil v uporabi v južni Italiji in na Siciliji, lažjem severnoitalijanskem floretu, ki je bil v uporabi na Nizozemskem in v Nemčiji, ter španskem floretu, z območja Španije, ki svojo obliko do 20. stoletja komajda spremeni. V Angliji so večinoma uporabljali severnoitalijanske florete, kar je vpliv množice italijanskih sabljaških mojstrov v Londonu in drugod po Angliji.⁴³ Floreti seveda niso bili primerni za bojevanje, saj so bili, kot že omenjeno, vadbena orožja; z njim je človek lahko nasprotniku zadal le kakšno nevarno prasko.

Mladi londonski galantneži, ki so narekovali modo, so opustili staromodni široki ali ostri enoročni meč ter ščit, ki sta bila že od zgodnjega 15. stoletja v Angliji nacionalni oborožitvi.⁴⁴ Njihovi orožja za bojevanje sta postala novejši, modernejši in smrtonosnejši rapir ter bodalo. Predvideva se, da je rapir prišel v Anglijo iz Španije v začetku Elizabetine vladavine ali pa že celo za časa Henrika VIII., zgodnji sinonim za rapir pa je tudi škotski »tuck«.⁴⁵ Abraham Darcie v *Annales of Elizabeth* piše o Rowlandu Yorku, brezvestnem lopovu, ki naj bi prvi prinesel v Anglijo zahrbtno in pogubno modo sabljanja z rapirjem, ki je primeren le za napadalne sunke.⁴⁶ Mladenci so se sprehajali oboroženi, zato pogosti prepiri, ki so se končali z dvobojevanjem, niso bili nič nenavadnega. V knjigi o Shakespeareovi Angliji lahko preberemo: »*English men, especially being young and unexperienced, are*

³² H. S. Craig: *Duelling Scenes and Terms in Shakespeare's Plays*, str. 7; C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling as Practised by All European Nations from the Middle Ages to the Present Day*. London – New York 1896, str. 420.

³³ W. M. Gaugler: *The History of Fencing*. Bangor 1998, str. 2.

³⁴ W. M. Gaugler: *The History of Fencing*. Bangor 1998, str. 6.

³⁵ W. M. Gaugler: *The History of Fencing*, str. 10. Camillo Palladini: *Discorso sopra l'arte della scherma*. Rokopis iz 16. stoletja je shranjen v privatni zbirki.

³⁶ W. M. Gaugler: *The History of Fencing*, str. 22. Henry de Saint Didier: *Tracté contenant les secrets du premier livre sur l'épée seul, mère de toutes armes*, Pariz 1573.

³⁷ W. M. Gaugler: *The History of Fencing*, str. 25.

³⁸ A. Schirmer: *Fechten, verständlich gemacht*, str. 59.

³⁹ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling*. Sports and Past Times, str. 395.

⁴⁰ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 245.

⁴¹ A. Schirmer: *Fechten, verständlich gemacht*, str. 59.

⁴² C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 243, 245–246.

⁴³ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 243.

⁴⁴ V. Dillon: *Armour and Weapon. The Army: Military Service and Equipment*. V: *Shakespeare's England 1*, str. 131.

⁴⁵ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling*. Sports and Past Times, str. 391, 392.

⁴⁶ C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*, str. 75.

*apt to take things in snuffle-Of olde, when they were fenced with Bucklers, as with a Rampire, nothing more common with them, than to fight about talking to right or left hand, or the wall, or upon any displeasing countenance.*⁴⁷

Dvoboji so sestavni del Shakespearovih tragedij Romeo in Julija, Hamlet, Othello, Kralj Lear, Macbeth, kakor tudi vseh zgodovinskih iger, nekaterih komedij, kot so Ljubezni trud zaman, Mnogo hrupa za nič, Kakor vam drago, Vesele žene windsorske, Trolius in Cressida, in celo romanc, kot je Cymbeline.⁴⁸ Modi dvobojevanja z rapirjem in bodalom se Shakespeare zlasti posveti v Romeu in Juliji. Dvoboj med Tybaltom in Mercutiem podrobno predstavi razliko med starejšim orožjem, torej širokim mečem, in rapirjem; ta dvoboj prav tako pokaže različne načine sabljanja kakor tudi značilnosti posameznega sabljača. Izmed Shakespearovih tragedij je posebej zanimiv še Hamlet, kjer je v dvoboju Hamleta in Laerta prvič v zgodovini omenjena beseda floret, poudarim pa naj, da se samo iz besedila tragedije ne da razbrati, ali je Shakespeare imel v mislih že pravi floret ali pa je besedo uporabil za neko obliko vadbenega rapirja.⁴⁹ Posebej o dvobojih z rapirjem in bodalom govori tudi drama iz leta 1599 z naslovom *Two angry women of Abington*: »Dvoboji z mečem in ščitom so vse manj popularni, in meni je zelo žal. Nikoli več ne bom videla dobre možatosti. Ko bo to bojevanje izginilo, bo prisotno le še dregajoče, suvajoče bojevanje z rapirji in bodali. Visoki moški z dobrim mečem in ščitom bo naboden kot mačka ali zajec.«⁵⁰

Mlade dame v oborožitvi niso močno zaostajale za moško družbo, kot del oblačilne noše so

⁴⁷ W. Raleigh: *The Age of Elizabeth. V: Shakespeare's England. 1, str. 13.*

⁴⁸ W. Shakespeare: *The Complete Works of William Shakespeare. New York: Gramercy Books, 1990; C. Edelman: Brawl ridiculous; Swordfighting in Shakespeare's Plays. Manchester and New York: Manchester University Press, 1992. Podrobneje o sabljanju v Shakespearovih velikih tragedijah glej K. Stergar: Sabljanje v Shakespearovih tragedijah, posebej v Romeu in Juliji. Diplomaska naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 2002.*

⁴⁹ Podrobneje o dilemi glej K. Stergar: Sabljanje v Shakespearovih tragedijah, posebej v Romeu in Juliji, str. 11–14; K. Stergar: Hamletovska dilema: rapir ali floret. V: *Prevajanje srednjeveških in renesančnih besedil. Obdobni pristop 1. Zbornik društva slovenskih književnih prevajalcev*, 27. Ur. Martina Ožbot. Ljubljana, Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 2002, str. 231–237.

⁵⁰ C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*, str. 317.

s seboj nosile bodala, majhne nože ali šila.⁵¹ Ni znano, da bi ženske obiskovale katerokoli od velikih sabljaških šol, mnogokrat pa so bile povod za dvoboje. Široki meč ali bodalo sta bila nespremenljivi del opreme vsakega navadnega človeka, ki je bil dovolj usposobljen za nošnje orožja. V začetku Elizabetine vladavine so celo kmetje, ko so odšli na delo, s seboj imeli meč, majhen ščit in lok, ki so jih pred delom odložili na rob polja. Pač pa je veljala prepoved nošnje kakršnega koli orožja, razen meča za londonske vajence.⁵²

V Londonu so sabljanje poučevali španski in italijanski mojstri, le redko kateri domačin se je znašel med njimi. Najbolj znan španski mojster je bil Jeronimo de Carranza. Leta 1569 je izšla njegova knjiga o sabljanju *De la Filosofia de las Armas*. Drugi najpomembnejši pripadnik španske šole v Londonu je bil Luys Pacheco de Narvaez, tudi on je izdal knjigo o sabljaški tehniki – *Libro de las grandezas de la Espada*, 1600. Španska sabljaška šola je temeljila na geometrijskih teoremih.⁵³ V dvoboju sta se nasprotnika s strogo vzravnanim telesom premikala v krogu kot pri plesu. Oborožena roka je bila daleč sprejaj, pokončno usmerjena v nasprotno telo ali obraz. Prizadevala sta si, da ne bi nekrita prišla v doseg nasprotnikovega orožja. Obstajale so tri različice napada (napadalnega sunka; pass, pace; šp. *passade*) – korak oziroma premik z nogami, vse z matematično natančnostjo, je bil glavno načelo napada – *pasade*, *pasada simple*, *pasada doble*.⁵⁴

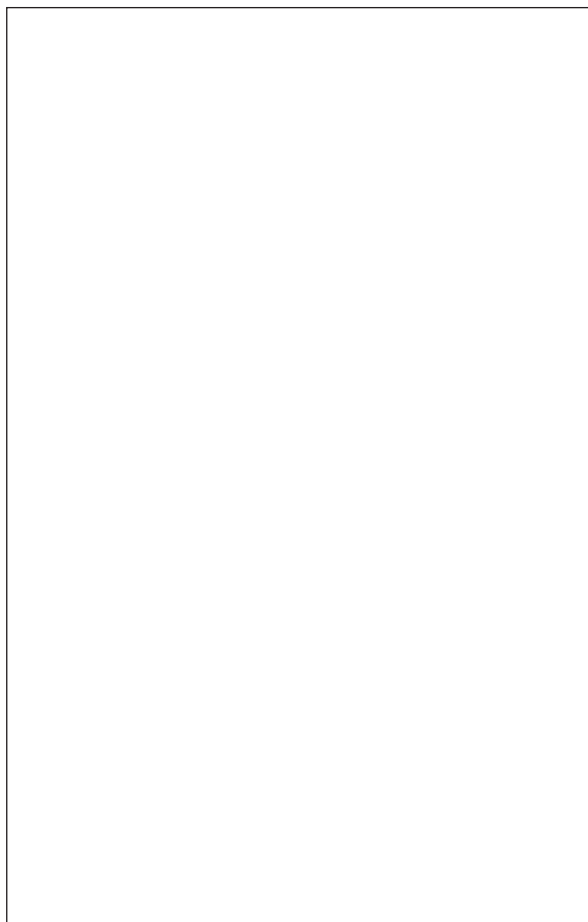
Kmalu je prišlo do zavrnitve španske in prevlade italijanske šole. Ali je šlo pri zavrnitvi preprosto zato, da so Angleži kmalu ugotovili, da je španska metoda sicer pokazala pot do bojevanja preko geometričnih teoremov, vendar pa so bili italijanski mojstri superiorni v tem, kako v praksi ubiti človeka, kar pa je bilo pri dvoboju vendarle pomembnejše, ali pa je na zavrnitev španskih metod vplivala tudi nacionalna zavest, ki se je prebudila ob vojni med velesilama, ni popolnoma jasno. Spor med pripadniki obeh šol je bil neizogiben. To je lepo razvidno iz knjige Geor-

⁵¹ W. Raleigh: *The Age of Elizabeth*, str. 24; V. Dillon: *Armour and Weapon. The Army: Military Service and Equipment*, str. 134.

⁵² P. Maquoid: *Costume. V: Shakespeare's England 2, str. 112.*

⁵³ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 387.

⁵⁴ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 387, 406.

Naslovnica knjige o sabljanju V. Saviola.

ga Silverja *Paradoxes of defence*, iz leta 1599.⁵⁵ Gre za prvo delo, ki ga je o sabljanju napisal Anglež – sicer zagovornik španske sabljaške šole. O italijanski sabljaški šoli, pred katero svari Angleže, Silver napiše: »*How they forsake their owne naturall fight, that they may be casting off these Italianated weake, fantastick and most divellish and imperfect fights and by exercising of their owne ancient weapons be restored, or achive unto their naturall an most manly and victorious fight again.*»⁵⁶

Najbolj znana italijanska mojstra v Londonu sta bila Rocko (tudi Rocco) Bonnetti, ki je poleg vodenja sabljaške šole že 1576. odprl prvo specializirano sabljaško trgovino z raznovrstnimi pripomočki,⁵⁷ in Saviolo. O tem, da je bil sabljaški mojster Saviolo pomembna osebnost londonskega življenja, ni dvoma, zanimivo pa je, da sta mu E. Castle in W. H. Pollock name-

nila celo enodejanko z nezgrešljivim naslovom Saviolo. Igra govori o njegovem življenju in poučevanju sabljaške umetnosti v Angliji.⁵⁸ Saviolo je avtor ene najpomembnejših knjig o sabljanju. Njegovo delo, ki je izšlo 1595, govori o načinu bojevanja z obema »najpomembnejšima« orožjema – rapirjem in bodalom. Poudarja pomen uporabe tako vrha orožja kot njegovega ostrega rezila, vendar svari pred »mandrittaes« – sunki, udarci iz desne na levo ali »rinversoes« – sunki, udarci iz leve na desno, kajti vrh orožja je lahko vedno pripravljen in za branjenje z njim je potrebnega manj časa za uspešno akcijo.⁵⁹ Že leto pred tem je izšla knjiga mojstra Di Grassia, ki je pokrivala pravilno ravnanje z več kot dvanajstimi orožji, vendar je bila namenjena večinoma vojakom. V njej lahko preberemo tudi o prodoru rapirja kot najnevarnejšega orožja za dvoboje med gospodo in o opustitvi meča ter ščita, ki so ju ti rade volje prepustili služabnikom oziroma nižjim slojem.⁶⁰ Di Grassi je prvi, ki je razmišljal o liniji napada – zgornji, spodnji, zunanji ter notranji. Razlikoval je tri položaje roke, ki so telo ščitile pred udarcem, in s tem tri različne obrambe (parade) – zgornjo, spodnjo in široko –, ter menil, da je uporaba vrha orožja pomembnejša od uporabe ostrega dela celotnega rezila.⁶¹ Ob omembi teh slavnih mojstrov lahko podamo še nekaj malega številk o njihovih delih, ki so izšla v najpomembnejših jezikih tja do leta 1600. Največ knjig oziroma člankov o sabljanju je bilo napisanih v italijanščini; kar 46 del je zbranih v veliki bibliografiji,⁶² na drugem mestu so izenačena dela v francoščini in angleščini (22), sledijo dela v latinščini (18) in šele nato v nemščini (14) in španščini (13).

Knjiga Georga Silverja, omenjena že zgoraj, ne govori o modernih orožjih in je bila že ob izidu nekoliko zastarela. G. Silver pravi, da imata meč in ščit prednost pred mečem in bodalom, ker kljub temu, »*da bodalo na oddaljenosti služi dobro za izogibanje sunkov, je ščit zaradi svojega obsega in teže varna obramba v vseh časih in na vseh krajih... za vse vrste udarcev kakor tudi*

⁵⁵ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 228.

⁵⁶ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 395.

⁵⁷ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 230.

⁵⁸ C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*, str. 52.

⁵⁹ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 399.

⁶⁰ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 394.

⁶¹ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 399.

⁶² C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*.

sunkov.«⁶³ O rapirju Silver že v predgovoru napiše: »...*I have to bring the truth to light, which has a long time lain hidden in the cave of contempt, while we like degenerate sons, have forsaken our forefathers virtues with their weapons, and have lusted like men sick of a strange ague, after the strange vices and devices of Italian, French, and Spanish fencers, little remembering, that these apish toys could not free Rome from Brennius's sack, not France from King Henry the Fifth his conquest.*«⁶⁴ Svoje izvajanje nadaljuje: »*Poskušati najti pravo obrambo v nepravem orožju (rapirju), je kot metati trnek za ribe na kopnem in loviti zajce v morju.*«⁶⁵ V nadaljevanju pa meni še: »*If we will have true defence, we must seeke it where it is – short swords, short staves, the half pike, partisans, gleves or such like weapons of perfect length, not in long swords, long rapiers, nor frog pricking poinards... English maisters of defence – they teach with ancient English weapons of true defence, weight and convenient lenghts within the compasse of the statures and strength of men.*«⁶⁶

Sabljanje je bilo statusni simbol, tako kot dobro plesanje ali pisanje, posebej privlačni pa so bili zasebni dvoboji, ki jih je oblast začela omejevati s posebnimi pravili. Razglas iz leta 1580 je na primer omejeval dolžino mečev ter dolžino osti, ki je bila nameščena v sredini nekaterih ščitov.⁶⁷ Formalni dvoboj zaradi časti oziroma javnega mnenja je bil ceremonija, predhodna spravi dveh nasprotnikov. Branjenje časti, ki je bila v renesančnem času človekova največja vrednost, pa ni bil edini vzrok za dvoboje. Če izključimo dvoboje za zabavo, lahko ostale dvoboje razdelimo na pet sklopov: dvoboji zaradi žensk, dvoboji ob sporih pri potegovanju za javne službe, dvoboji zaradi sporov ob družinskem ali fevdnem dedovanju ter dvoboji zaradi rivalstva v borbi za prestiž. Za zadovoljivo spremljanje dvoboja so bile potrebne velike sposobnosti, če dvoboj ni bil izveden pravilno – pred pričami, brez pritiska strasti in na podlagi izumetničenega za-

Vadba sabljanja z rapirjem in bodalom,
slika iz knjige V. Saviola.

konika časti –, je lahko prišlo do nepričakovanih in obžalovanja vrednih posledic.⁶⁸ Razlog za razžalitev časti je bil lahko malenkosten, kodeks o bojevanju – *Code Duello*⁶⁹ – pa je zahteval, da se z dvobojem razpravljanje o sporni zadevi zaključi, zato se izzvani dvoboju ni mogel izogniti brez resnih posledic. Bolje je bilo namreč bojevati se in umreti – oziroma v večini primerov biti poškodovan – kot pa živeti omadeževan.⁷⁰ Tveganje življenja v dvoboju niti ni bilo pretirano avanturistična stvar, saj je bila življenjska doba zaradi mnogih tedaj neozdravljivih bolezni in vojn dosti krajša kot sedaj. Morebitna zgodnja smrt zaradi dvobojevanja za slavo in čast v tej luči niti ni bila tako slaba izbira, saj je še vedno obstajala tudi možnost preživetja. Naj zveni še tako nenavadno, vendar je dvoboj obvaroval mnogo nedolžnih življenj, saj je dal plemstvu možnost, da so razprtije med sabo poravnali individualno brez vpletanja večglave vojske. Zmaga zaradi lastnih sposobnosti je prinesla mogočnejšo slavo in čast.⁷¹

Sir William Segar v knjigi *The Booke of Honor and Armes* iz leta 1590 posveti celotno poglavje naravi in raznolikosti laži, saj tisti, komur je bilo lagano na določen način, lahko postane izziva-

⁶³ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 394.

⁶⁴ G. Silver: *Paradoxe of Defence*. <http://www.pbm.com/~lindhal/paradoxes.html>; G. Silver: *Brief Instruction upon my Paradoxes of Defence*. <http://www.pbm.com/~lindhal/brief.html>

⁶⁵ N. Evangelista: *The Art and Science of Fencing*, str. 18.

⁶⁶ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 394.

⁶⁷ C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*, str. 89; F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 132.

⁶⁸ C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 58; C. A. Trimm: *A Complete Bibliography of Fencing and Duelling*, str. 439.

⁶⁹ H. S. Craig: *Duelling Scenes and Terms in Shakespeare's Plays*, str. 1.

⁷⁰ D. Lowes: *Honour, Duels and Might Makes Right. V: Shakespeare Survey I: Individual Studies. September – december 1995*. <http://www.engl.uvic.ca/faculty/MBHomepage/ISShakespeare/Resources/Honour/Honour.html>

⁷¹ M. Dda: *The Duello in Elizabethan England*. <http://www.ansteorra.org/regnum/marshal/rapier/publications/acad9/duello.htm>

lec za dvoboj. O ranah, ki jih zadajo besede in so lahko hujše kot rane, ki jih zada orožje, je pisal tudi Saviolo.⁷² Dvoboj za čast je tako kmalu postal izgovor za vsakovrstne umore. Postavljati se je začelo vprašanje, ali bodo dvoboji potekali spoštljivo, pošteno in častno kot med gospodi ali pa z nekaj ponarejenimi uvodnimi formalnostmi in brutalnostjo ter nizkotnimi zvijačami vseh vrst kot pri morilcih in ubijalcih.⁷³ Tako je dvoboj v elizabetinski dobi skorajda postal nekaj popolnoma drugačnega, kot je bil na svojem začetku, ko je izšel iz sodnega dvoboja. Ta je potekal z namenom, da bi se odločilo, komu naprtiti izdajstvo proti vladarju oz. neki pomembni poveljujoči osebi, ali da bi padla odločitev o tem, kaj je dejansko prav in kaj ni. Eden zadnjih sodnih dvobojev je potekal leta 1571, šele med vladavino Jurija III. (1760–1820) pa je bil kot legalna oblika odstranjen iz zakonika.⁷⁴ Elizabetinski dvoboj, ki se je razširil kot nalezljiva bolezen, je na osebni ravni odločal o posameznikovi časti, ni šlo več za vprašanje lojalnosti ali prava, temveč je dvoboj opral posameznikovo čast, ponos ali le nečimrnost. Jakob I. (1603–1625) je dvoboj štel za nepotrebno bahanje in ga ni odobral, temveč ga je s *Proclamation against private Challenges and Combats* v letu 1613 in z dodatkom v letu 1615 dokončno prepovedal.⁷⁵

Tudi v vojski je bil v tem času meč nadomeščen z rapirjem ali lahkim mečem, vendar je bil drugotnega pomena, nekakšno zadnje sredstvo, ko orožja za dolge in srednje dolge razdalje (raznovrstna strelna orožja, kopja, sulice, bajoneti) niso več učinkovita.⁷⁶ V vojski so bila primarna kopja, muškete in arkebuze.⁷⁷

Elizabetinska Anglija je bila raj za sabljaške navdušence: dovolj je bilo šol različnih mojstrov, na voljo je bila množica raznolikega orožja, poleg tega pa skoraj ni bilo verjetno, da bi lahko zmanjkalo nasprotnikov, ki so to postali po lastnih željah ali zaradi okoliščin, ki so jih v dvoboj prisilile. Po elizabetinski dobi se je število dvo-

bojev po ulicah zmanjševalo, vse večji pomen so pridobivale sabljaške šole. Sabljanje je vse bolj izgubljalo krvavi pridih in vse bolj postajalo šport, kakršnega poznamo še danes.

Zusammenfassung

DAS FECHTEN IM ELISABETHANISCHEN ENGLAND

Waffen in Schwertform sind bereits aus der Bronze- und Eisenzeit bekannt und waren auch im alten Ägypten sowie im antiken Griechenland und Rom verbreitet. Die Grundform der Waffe – eine lange, gerade Klinge mit Griff – hat sich im Lauf der Jahrhunderte nur wenig verändert. Bei der Rekonstruktion des Fechtens im Mittelalter oder in den Jahrhunderten davor hat man mit vielen Problemen zu kämpfen, da nur wenige Quellen erhalten sind. Etwas vereinfacht wird die Rekonstruktion durch die erhaltenen Waffen, die die verschiedenen historischen Varianten bekunden. Literarische Quellen sind gerade aufgrund ihres literarischen Zugangs fraglich, denn es bleibt unklar, wie und in welchem Ausmaß sie bei der Verherrlichung heroischer Fähigkeiten übertreiben – zum Beispiel in Legenden von den nordischen und germanischen Göttern, in den Erzählungen über den König der Ostgoten Totila, in der Edda, dem Hildebrandslied oder dem Nibelungenlied. Das Schwert bzw. der Dolch ist eine der ältesten, vielfältigsten und universellsten Waffen, die für das Stechen, die Abwehr von Schlägen und als Hiebwaaffe geeignet ist, von allen Ständen getragen wurde und daher lange Bestandteil des menschlichen Alltags war. Das Schwert ist eine Waffe, die Krieg, Gerechtigkeit, militärische Fertigkeit und Ehre symbolisiert.

Die frühmittelalterlichen Schwerter besaßen eine breite Klinge für das Ausführen von Hieben. Seit dem 13. Jahrhundert wurde die Klinge immer spitzer und zunehmend für das Stechen gedacht, da die starken Ritterrüstungen einen guten Schutz boten und nur eine dünne Klinge in die engen Falten und kleinen Ritzen vordringen konnte. Im 14. und 15. Jahrhundert kam es beim Fechten zu wesentlichen Veränderungen. Die Entdeckung des Schießpulvers und damit die Benützung von Schusswaffen veränderten die Bedeutung, Wirksamkeit und Bestimmung der kalten Waffen. Die schwerfälligen Ritter in Rüstungen, die lange Jahrhunderte guten

⁷² V. Saviolo: *Of Honour and Honorable Quarrels. The 2. Book.* <http://www.musketeer.org/manuals/saviolo/second.index.html>

⁷³ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 402, 403.

⁷⁴ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 404.

⁷⁵ F. A. Sieveking: *Fencing and Duelling. Sports and Past Times*, str. 405, 406.

⁷⁶ *Enciklopedija orožja*, str. 306; C. J. Amberger: *The Secret History of the Sword*, str. 228.

⁷⁷ J. W. Fortescue: *The Soldier. The Army: Military Service and Equipment. V: Shakespeare's England 1*, str. 120.

Schutz geboten hatten, wurden zu sich langsam bewegenden Zielscheiben. Bis zum Ende des 15. Jahrhunderts verschwanden die Rüstungen. Die Ritter mußten sich an den Fechtkünsten der einfachen Soldaten ein Vorbild nehmen, da diese nie schwere Rüstungen getragen und daher andere Fertigkeiten benötigt hatten.

Im 16. Jahrhundert kam es zu zahlreichen Veränderungen der Schwertformen, aber auch zu den ersten echten Unterschieden zwischen dem Üben und dem Kampf bzw. dem Wettkampf. Ende des 15. Jahrhunderts begannen sich in Deutschland nichtmilitärische Fechtgesellschaften wie „Marxbrüder“ und „Federfechten“ zu entwickeln, die Fechtschulen und Vorführungsturniere leiteten. Sie benützten vielfältige Waffen – lange Stöcke und Halbstöcke, Dolche, zweihändige Schwerter, Hellebarden und hölzerne Übungsschwerter (Dussack), die die Verteidigung und das Parieren mit der Waffe ermöglichten, was viel wirkungsvoller war als nur das Ausweichen vor dem Schlag des Gegners. Besonders in Italien setzten sich zu jener Zeit bereits die Grundprinzipien durch, die später die Grundlage für das moderne europäische Fechten wurden. Das Fechtwissen war nicht nur auf die höheren Schichten beschränkt. Der Beginn der Fecht- bzw. Kampfschulen in England bereits im 13. Jahrhundert markiert die niedrigste Stellung des Fechtens, wirkten doch in diesen „Schulen“ auch blinde Bettler, zerlumpte Vagabunden und sonstige Taugenichtse. Auch virtuose Meister der Fechtkunst waren meist An-

gehörige der niederen Stände und wurden von der Bevölkerung nicht besser behandelt als Vagabunden, Diebe oder Schauspieler. Erst im Jahr 1540 verlieh ihnen Heinrich VIII. die fachliche Anerkennung zur Berufsausübung. Die europäischen Soldaten, Ritter und sogar Bürger übten sich in der Selbstverteidigung mit kürzeren und längeren Waffen, verbunden mit wirkungsvollen Elementen des Ringens, Boxens, Werfens und Tretens. Waffen wurden zu einem Teil des Alltags.

Das Elisabethanische Zeitalter brachte eine große Revolution im Waffenbereich. Die Unterscheidung zwischen militärischen Zweikämpfen und der Fechtkunst wurde immer offensichtlicher und nur das Ziel blieb gleich – zu treffen, ohne selbst getroffen zu werden, was auch heute noch das Grundprinzip des Sportfechtens ist. Das elisabethanische England war ein Paradies für Fechtbegeisterte: Es gab genug Schulen verschiedener Meister, eine Vielzahl verschiedenartiger Waffen stand zur Verfügung und außerdem war es unwahrscheinlich, daß einem die Gegner abhanden kommen könnten, die dies aus eigenem Willen wurden oder aufgrund der Umstände, die sie zum Zweikampf zwangen. Nach dem Elisabethanischen Zeitalter nahm die Zahl der Zweikämpfe in den Straßen ab und die Fechtschulen gewannen an Bedeutung. Das Fechten verlor zunehmend seinen blutigen Beigeschmack und wurde immer mehr zu einem Sport, wie wir ihn auch heute noch kennen.

Marjana Kos

NI VSE SREBRO, KAR SE SVETI

Konec srednjega veka začnejo zaradi vse večje konkurence ustanavljati cehe. Področje delovanja so jim določala cehovska pravila, s katerimi se je želelo ustvariti red v posamezni obrtni panogi in preprečiti preveliko konkurenco, nekatera določila pa so imela tudi namen zaščititi kupca. Članstvo v cehu so sestavljali mojstri z ženami, pomočniki in vajenci.

Ljubljanski zlatarski ceh se uvršča med najmanjše v tem mestu. Nastal je vsaj leta 1660, saj so iz tega leta njegova prva poznana pravila. Pred tem časom je znanih komaj nekaj tu delujočih zlatarjev, prvi se omenja leta 1301.¹ Pravila so ponovno potrdili leta 1775, 1785. pa so sicer ponovno zaprosili deželnega kneza za potrditev, vendar se pravila takrat niso več potrjevala ... So pa nekako obdržala svojo veljavnost.

Članstvo v cehu je sčasoma postalo obvezno in zato čedalje bolj zaželeno. Število mojstrskih mest so omejili, prednost pa so imeli tisti z družinskimi zvezami. Po mojstrovei smrti je vdova obrt obdržala – obrtniška pravica se je namreč štela za neke vrste nepremičnino. Obrt kot pred-

met dedovanja je prehajala z moža na ženo (vdovo) ali otroke. Zato so bili svojci umrlega zlatarja zanimiva ženitna »partija«. Organizacija je postajala čedalje bolj toga, a je posegala že skoraj v vsa bistvena področja človekovega delovanja: šolanje, vzgojo, delovne razmere, kakovost in ceno dela in izdelkov, bolniško zavarovanje, skrb za uboge in ovdovele, versko življenje ... V bolj ali manj natančnih potezah je bilo to določeno v temeljnem cehovskem dokumentu – pravilih.

Taka obrtna togost z razsvetljskimi težnjami ni imela prav veliko skupnega. Vladarji so cehom začeli omejevati svobodo, ti pa so bili primorani svoja pravila skladno in polagoma spreminjati - pa še čedalje bolj jim je grozilo, da bodo razpuščeni. Leta 1732 je bila z izdajo patenta za notranjeavstrijske dežele ukinjena cehovska avtonomija. Cehi so postavljeni pod nadzorstvo oblastvenih komisarjev. Pritožbe se ne vlagajo več pri cehu, ampak pri oblasti. Sodiło naj bi se kar ustno, brez kakega posebnega pisnega postopka in brez odvetnika.²

Francozi cehe leta 1809 končno ukinejo, s čimer so naredili uslugo kasnejši ponovni avstrijski oblasti. Ta sicer cehov ni prepovedala (mnoge so obnovili, med njimi tudi ljubljanskega

¹ *Ivan Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860, Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Razprave 4, Ljubljana 1977, str. 71.*

² *Prav tam, str. 9.*

zlatarskega), vendar se je v tem času začel njihov propad. Uvedena je bila obrtna svoboda.

Za nadzorstvo nad delovanjem cehov so glede na določbe patenta iz l. 1732 ustanovili inštitucijo komisarjev. Ljubljana jih je imela 7–8, vendar je, kot piše I. Slokar, njihova »funkcija kmalu zvođenela, kar je bilo pri ozki povezanosti rokodelcev z magistratom razumljivo. Cehi so večinoma samo predlagali magistratu, koga naj imenuje za komisarja, in magistrat je ta predlog upošteval. Za komisarja so cehi predlagali seveda osebo, glede katere so vedeli, da jim ne bo delala težav.«³

Vendar, kot kažejo drobcici gradiva o ljubljanskem cehu zlatarjev in srebrarjev, ohranjenem v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, ni šlo vedno tako gladko. Konec 18. stoletja je bila zlatarska obrt že nekaj časa v težkem položaju. V pehanju za preživetjem in višjo življenjsko ravno so ljubljanski obrtniki, tu imam v mislih predvsem zlatarje, skušali marsikatero določilo pravil tolmačiti sebi v prid, a se ni vedno obneslo. Poleg tega je med njimi vladal boj za stranke – zaradi vojn in davkov ububožano prebivalstvo gotovo ni bilo pripravljeno trošiti večjih količin denarja za izdelke iz dragocenih kovin. Omejena so bila tudi naročila in popravila cerkvenega posodja, ki je bilo zaradi cerkvenih reform in vojn številčno zelo okrnjeno. Čeprav so v tem času v Ljubljani delovali le štirje mojstri, kaže, da niso živeli v zgledni slogi. Bili so si tovariši, a tudi neusmiljeni tekmeci. V boju za kruh so se znotraj ceha odigrale igrice, ki so ob neki priliki izbruhnile na plan.

Ljubljanskemu županu Josephu Kokeilu je moral v začetku leta 1800 nekdo namigniti, da vlada v zlatarskem cehu nedopustna samovolja. Sestanki ceha so potekali brez navzočnosti komisarja, izvedelo pa se je tudi, da je vajenec vdove Franziske Löschl (ločene Hoffer) vsaj pol leta delal samostojno, brez vsakega nadzora, in bil ravno tako brez vednosti komisarja tudi odpuščen. Zato je 10. marca 1800 župan Kokeil odredil, naj magistratni svetnik Gregor Rauniher uvede preiskavo in izboljša razmere.⁴

21. aprila 1800 je s strani magistratnega svetnika Gregorja Rauniherja in v navzočnosti

³ Prav tam, str. 20.

⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju: ZAL), Splošna mestna registratura (LJU 489), fasc. 92, sveženj 45, fol. 1126 – 1127.

prisednika Jožefa Urbasa in aktuarja Valentina Reschiga že potekalo zaslišanje vseh štirih zlatarskih – srebrarskih mojstrov: Franza Seifrida (Seifridta), Karla Grafa (Graffa), Josepha Starzerja in Antona Rabiča (Rabitscha). Celotna zlatarska srenja je bila pozvana, da odgovori na zastavljena vprašanja.

Najprej je bilo postavljeno vprašanje glede punciranja izdelkov. Zaradi zaščite kupcev je vsak zlat ali srebrn izdelek moral imeti tudi nekakšno zagotovilo, da je kovina, iz katere je izdelan, res take čistine, kot je bilo kupcu zagotovljeno ob nakupu. Šlo je za žig (puncirni znak), ki ga je s t. i. »punco« vtisnil cehovski pregledni mojster (*Zeichenmeister*), kateremu je moral izdelovalec prinesiti novo izdelan predmet v kontrolo. Cehovska pravila iz leta 1775 so predpisovala, da je dovoljeno obdelovati le 13- in 15-lotno srebro.

Poglejmo, kako je potekalo zaslišanje.

- Srenjo se torej sprašuje, če se tega določila drži?

Zaslišani so odgovorili, da sta jim sicer poznana znaka za 13- in 15-lotno punciranje, sami pa da uporabljajo le prvega, ker stranke 15-lotnega srebra sploh ne dajejo v obdelavo.

Čistina srebra se je od leta 1668 do druge polovice 19. stoletja merila v lotih. Po predpisih iz leta 1788 je en lot pomenil 14,8 gramov, 16 lotov je pomenilo čisto srebro.

- Bi lahko punco opisali?

Da, lotnost oz. čistina kovine se razpozna po znaku, ki vsebuje številko 13, podobo deželnega orla in letnico izdelave. Potem pa je tu še znak z začetnicami imena in priimka mojstra, ki je izdelek izdelal.

Podobno tekoč je bil tudi odgovor glede označbe in čistine zlata.

Potem sta sledila malo neprijetnejše vprašanje in izmikajoč odgovor.

- Slišati je, da nekateri izdelujejo tudi zlate in srebrne izdelke, ki so manj kot 13-lotni in tudi s čistinskim znakom niso opremljeni. Kaj pravi srenja na to?

Da, res je, da se pojavljajo izdelki brez čistinskega znaka; pri zlatu je to sicer nekako dovoljeno, pri srebru pa strogo prepovedano. Manj lotno srebro se največ pojavlja pri pasarjih, zato tudi ni puncirano.

Prizor s cehovskega sestanka (Zgodovinski arhiv Celje, Zbirka obrtnih listin).

Najbrž so bili klasičen izgovor obdelovalcev dragih kovin pasarji. Ti so bili namreč v stalnih sporih z zlatarji in srebrarji. Slednji so se pritoževali, da pasarji nezakonito posegajo v njihovo področje in jim jemljejo stranke. Pasarjem je bilo namreč prepovedano obdelovati žlahtne kovine, izjeme so bile le pozlatitve ali posrebritve majhnih predmetov (gumbov ipd.). Zlatarji so se skušali zavarovati s posebnimi določbami v cehovskih pravilih, a ni dosti zaleglo. Leta 1751 je ljubljanski magistrat pasarjem prepovedal izdelovanje zlatih in srebrnih izdelkov in celo nakup zlata in srebra.⁵ Ponekod so zlatarjem delali težave tudi puškarji, urarji in podobni.

Potem so sledila vprašanja o izobraževanju, ki seveda niso bila slučajna.

- Na kakšen način in za koliko časa so vajenci vzeti v uk in kdaj so odpuščeni?

Vajenec je vzet v uk sicer za šest let, če pa mu mojster nudi tudi obleko, pa sedem let. Odpušče-

ni pa so, ko dobijo od ceha spričevalo, da so se izkazali pri pouku.

- Če se vajenec uči pri vdovi, kako se ga obravnava, ko nastopi čas za odpustitev?

Vdova vajenca ne sme do konca izučiti, kajti odpuščen sme biti le v imenu kakega mojstra.

- V cehovskih pravilih je izrecno zapisano, da mora vdova vajenca pol leta pred iztekom učne dobe prepustiti kakemu mojstru, da se pri njem izuči do konca. Tu se vprašuje: kako je bil lahko vajenec Johann Berghardt, ki se je učil pri ovdoveli gospe Hoffer, z neupoštevanjem tega predpisa, torej brez preveritve znanja odpuščen?

Vdova Hofferjeva je prišla k načelniku Franzu Seifridu in povedala, da ima njen vajenec Berghardt pred seboj le še pol leta vajeniške dobe in torej želi h kakemu mojstru, da se pri njem izuči do konca. Gospod načelnik pa je odgovoril, da lahko vajenca še naprej obdrži, sam pa bo prišel od časa do časa malo pogledat, kako napreduje; in če bi fant potreboval pomoč kakega mojstra, bi ga odpeljal h srebrarju Rabiču. Ker pa je fanta spoznal za marljivega in natančnega, ga je pustil pri vdovi do dopolnitve njegove učne dobe oz. odpustitve.

⁵ Ivan Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860, Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Razprave 4, Ljubljana 1977, str. 32.

Kaže, da je bil odgovor zadovoljiv, kajti nadaljnjih vprašanj o tem ni bilo. Sledilo je še vprašanje o cehovskem denarju, a so mojstri odgovorili, da se z njim ravna v skladu s predpisi: nahaja se v cehovski skrinji, skupaj z vsemi računi.

- Kako lahko pomočniki napredujejo do statusa mojstra?

Če se nek pomočnik prijavi k mojstrski pravici in je pripraven za to delo, mora izdelati mojstrski izdelek, in sicer pod nadzorom dveh mojstrov. Potem se mora pustiti preizkusiti še deželnemu novčnemu pregledniku glede legiranja, kjer dobi tudi spričevalo. Izdelek se skupaj s spričevalom predloži cehu; tako se kandidat spozna in sprejme za mojstra.

- Zakaj pa ni ceh po smrti komisarja Franza Merla in nato odstopu deželnega novčnega preglednika zahteval novega komisarja?

Res je, da ceh nekaj časa po odstopu deželnega novčnega preglednika Franza Müllerja ni imel komisarja, vendar je čez čas vzel gospoda Petra Gerstenmayerja, ključavničarskega mojstra.

Zaslišani pa so pri tem vestno zamolčali, da je Peter Gerstenmayer sin pokojnega zlatarja Johanna Carla Graffa. Da zasliševalci tega ne bi vedeli, skoraj ni verjeti. Vsekakor pa tega dejstva niso omenjali na glas.

S tem se je zaslišanje končalo. Izrečen je bil sklep, da delo komisarja prevzame magistratni svetnik Gregor Rauniher, na katerega se mora ceh odslej obračati v vseh pomembnejših rečeh. Očitno se jim je Peter Gerstenmayer le zdel preveč sumljiv.

Vendar to še ni bilo vse. Čez dobre tri mesece so bili mojstri poklicani, da pojasnijo še nekaj grehov. 5. avgusta 1800 so odgovarjali pred Josephom Kokeilom (županom), magistratnim svetnikom in komisarjem Gregorjem Rauniherjem ter Jožefom Urbasem, aktuarjem. Po prebiranju zapisnika z aprilskega zaslišanja so bila postavljena nova vprašanja.

- Ali srebrarji obdelujejo le 13- oziroma 15-lotno srebro, kot je zapisano v predpisih?

Načelnik ceha in »Zeichenmeister« Seifrid pove, da kot je zapisano že v prvem zapisniku, tu predelujejo le 13-lotno srebro. Rabič pa je dodal, da se pri tukajšnjih srebrarjih ni nikoli obdelovalo le 12-lotno srebro in se nato označilo kot 13-lotno. Je pa bilo nekaj primerov, ki so bili

Monštranca, delo srebrarja Antona Rabiča iz leta 1802 (Katalog razstave Zakladi slovenskih cerkva: zlatarska umetnost in obrt; Narodna galerija, Ljubljana, 1999).

proti predpisom. Omenil je neko sladkornico in žlico. Sladkornico, sicer last trgovca gospoda Reicharda Kucka, je dobil v popravilo, ravno tako žlico gospe Pannosch. Sicer pa ne ve za noben tak primer več.

Za odkritost so bili pohvaljeni, kar pa je bila le vljudnostna poteza. Sledila so namreč natančnejša in mnogo neprijetnejša vprašanja v zvezi s predmetoma.

- Na koliko lotov pa gospodje mojstri pravzaprav ocenjujejo to srebro?

Gospoda zlatarja Graff in Starzer ter gospod srebrar Seifrid ocenjujejo na 13 lotov, gospod Rabič pa na 12.

Nadalje se je izkazalo, da je predložena žlica pravzaprav brez preizkusnega (puncirnega) znaka, ima pa zato dvojno ime, kar je proti pravilom.

- Kdo pa je izdelal in punciral sladkornico?

Sladkornico je izdelal gospod Seifrid, punciral pa gospod Andreas Piringer, ki je kasneje to pravo prenesel na gospoda Rabiča.

- Kdo je izdelal srebrno žlico in nanjo udaril dvojno ime?

Ponovno g. Seifrid, in sicer še pred potrditvijo cehovskih pravil 26. 6. 1775. V tem času naj še ne bi bilo prepovedano predelovati nepreizkušeno (unprohibitig) srebro in nanj udariti dvojno ime. Sicer pa sta imeni zelo dobro vidni, tako da pomota ni možna ...

Primer žlice se preiskovalcema ni zdel vreden, da bi se ob njem dlje zadržali, zato je bila vrnjena Rabiču. Sladkornico pa da bo zadržalo sodišče. Vprašanja so postajala čedalje neprijetnejša in jasno je bilo, da ima ceh precej masla na glavi. Kdo bo za to plačal? Štirje mojstri so si zdaj tudi odkrito skočili v lase. Vsak je moral reševati svojo kožo.

Spraševalca sta presodila, da je zdaj napočil čas, ko se lahko temeljito razgledata po razmerah v cehu. Povrnili so se k primeru vajenca Berghardta.

- Kako se je torej v resnici izvedla odpustitev vajenca vdove Hoffer?

Z odpustitvijo so se strinjali trije mojstri, Rabič pa ne, ker menda »s tem ni bil seznanjen«.

Rabič je bil na to vprašan, zakaj se vendar ni dal podučiti o učni dobi in znanju tega vajenca, da bi lahko dal svoj glas za ali proti odpustitvi. Rabič pa se je branil, da je že prej somojstrom povedal, da vajenec ne more biti odpuščen, če ni prej vsaj pol leta delal pri kakem mojstru – kot to predpisujejo pravila, pa se ceh na to ni oziral.

Ostali trije so povedali svojo verzijo. Rabič jim je menda rekel le, da ker vajenec ni delal pri njem zadnjega pol leta, ne more biti odpuščen. Rekel pa da je to zato, ker da je jezen na vdovo Hoffer, zato pa zapušča zlatarsko srenjo.

Rabič je na te očitke pripomnil, da je res jezen na vdovo, da pa še vedno vztraja, da bi se moral vajenec učiti pol leta pri kakem mojstru.

- Ali ima vajenec sposobnosti in znanje, da je lahko odpuščen?

Vsekakor, in izdelek leži na mizi.

Rabič: Jaz tega izdelka nisem videl in ne morem o njem ničesar reči.

Drugi trije mojstri: *Dokaz, da ima vajenec dobro znanje, je tudi to, da ta že poldrugo leto dela pri srebrarju Stadelmayerju, ki je z njim zadovoljen.*

S tem se je ta del zaslišanja končal. Vsem štirim zaslišanim pa je bilo naznanjeno še to, da je po slej deželni komisar gospod Rauniher in naj se v vseh stvareh obračajo nanj.

Nekaj dni kasneje, 11. 8. 1800, se je zaslišanje nadaljevalo, tokrat le za oba osumljena srebrarja, Franza Seifrida in Andreasa Piringerja, ki je bil sporno sladkornico kot tedanji nadzorni mojster tudi punciral.

Ker so ugotovili, da je Seifrid pri izdelavi sladkornice uporabljal srebro, ki ni bilo 13-lotno, so ga pozvali, da to pojasni. Seifrid se je branil:

Sladkornica, ki sem jo izdelal, je bila pri komisiji pregledana in z iglo potrjena kot 13-lotna. Za večjo sigurnost pa prosim, če se del pošlje na Dunaj in del v Gradec na novčni urad na preizkus. In to je moje pojasnilo.

Potem so poklicali tudi Andreasa Piringerja. Primerilo se je, da mu je bila predložena sladkornica in jo je pri preizkusu punciral s 13-lotnim znakom. Toda po dotedanji preiskavi sladkornica ni bila izdelana iz 13-lotnega srebra.

- Kako je torej lahko nanjo udaril 13-lotni znak?

Piringer je odvrnil, da je sladkornico zdaj ponovno pregledal in je srebro glede na »Nadelstrich« vsebovalo 12 lotov. Ravno tako je tudi ob punciranju pregledal lotnost, a je moral pol lota prezreti. Sicer pa da vedno nepristransko obravnava izdelke in nikomur ne daje potuhe, niti nikogar ne oškoduje.

15. septembra 1800 se je zaslišanje nadaljevalo. Medtem so Seifridovi želji ugodili: en košček so poslali na Dunaj in enega v Gradec na ognjeno skušnjo (*Feuerprobe*). V dobrih štirinajstih dneh so v Ljubljano že poslali rezultate. Ognjena skušnja v Gradcu je pokazala, da je v kovini le 12 lotov in 1 gran srebra, skušnja na Dunaju pa, da je čistina le 12 lotov.

- Kako je torej Seifrid kršil pravila ceha iz leta 1775, člen 15?

Seifrid je odgovoril, da je srebro za sladkornico prejel od znanega in zdaj že pokojnega župana Eggerja. Bilo je popolnoma 13-lotno. Takega je tudi obdelal in izdelek izročil. Sicer pa: tudi

rezultata preizkusov z Dunaja in Gradca se ne ujemata! To dokazuje, da preiskava ni zadostna. Vrh tega je pripravljen vse to srebro odkupiti, in sicer za 24 grošev za lot.

Zagovarjati se je moral tudi Andreas Piringer. Dne 11. avgusta je namreč izjavil, da je pri preizkusu spregledal polovico igle. Zdaj pa se je izkazalo, da manjka pravzaprav ne le pol lota, marveč skoraj cel.

- Kako bo pojasnil svojo nemarnost?

Piringer je odgovoril, da se pri preizkusu z iglo včasih zgodi primer, kot je ta. Pri delu z ognjem oči oslabijo, postanejo rdeče. Sicer mora obdelovalec srebra sam ugotoviti čistino in za to tudi odgovarjati. Sam je pa zdaj pripravljen omenjeno sladkornico glede na to, da je na njej vtisnjen njegov znak, odkupiti – če lastnik to zahteva.

Afera je doživela svoj zaključek šele dve leti pozneje.

Najprej se je razjasnilo glede srebrarskega pomočnika Johanna Berghardta, ki je bil odpuščen proti pravilom. Naložili so mu, da je delal še pri nekem drugem mojstru, nakar je uspešno opravil preizkušnjo in 6. januarja 1802 je bil končno odpuščen in proglašen za pravega pomočnika.

Srebrarja Seifrid in Piringer sta bila obtožena nenamerne goljufije; prvi, ker je izdelal sladkornico iz srebra, ki je vsebovalo le 12 oz. 12 lotov in en gran, in to že leta 1779, torej po potrditvi pravil leta 1775, drugi pa, ker jo je punciral s 13-lotnim znakom. Primanjkljaj srebra je zdaj izračunal srebrar Anton Rabič in ga ocenil na 2 goldinarja, na 2 goldinarja je ovrednotil tudi oba koščka, ki sta bila odlomljena in poslana na preizkus na Dunaj oz. v Gradec. Odločili so, da sta Piringer in Seifrid to škodo dolžna povrniti, v prihodnje pa se morata vzdržati vsake obdelave nepreizkušene srebra, sicer bosta predana sodišču in obsojena. Kar pa se tiče nepreizkušene žlice – ta je bila res izdelana še pred potrditvijo cehovskih pravil, ko se je srebro še smelo označevati z dvojnim imenom.⁶

Seifrid je, tako kaže izid afere, težko prenesel izgubo ugleda. Odločil se je prodati svojo obrtno pravico, kar je sprožilo nov škandal. Zanj izvemo šele iz pritožbe cehovskih tovarišev z

Člani cehov so svojim kolegom stali ob strani tudi v bolezni (Zgodovinski arhiv Celje, Zbirka obrtnih listin).

dne 10. septembra 1802, češ da Seifrid še vedno poseduje punce in preizkusno iglo, ki ju je hranil in uporabljal kot preglednik izdelkov (*Zeichenmeister*), čeprav je svojo obrtno pravico že prodal. Prav tako da tudi še ni plačal tistih štirih goldinarjev, ki jih ima plačati še od takrat, ko je zahteval preizkus čistine srebra na Dunaju in v Gradcu. Ceh prosi magistrat, naj od Seifrída ta znesek izterja in ga dá v sklad za uboge. Puncno pa bo ceh bodisi uničil bodisi predelal, da bo uporabna tudi v letu 1802.⁷

To pa še ni bilo vse. Komaj teden kasneje je ceh ljudi na magistratu opozoril, da tudi z Seifridovo prodajo obrtne pravice verjetno ni bilo vse po pravilih. Zato je magistratni svetnik Rauniher Seifrída pozval, naj v roku osmih dni pojasni, kako je lahko Johannu Nepomuku Graffu prodal svojo srebrarsko pravico, ko pa je bil sam vendar imetnik zlatarske pravice.

Seifrid je obrazložitev podal 1. oktobra. Začetek zgodbe sega v leto 1771, ko se je poročil s Franzisko Schwab, vdovo po zlatarju Zachariasu Schwabu. Po obrtnikovi smrti je namreč pravico do opravljanja te dejavnosti podedovala soproga, delo samo pa so zanjo opravljali pomočniki. Pomočnik Franz Seifrid se je odlično znašel – poročil se je z vdovo, skupaj z njo pa je pridobil tudi tako zaželeno obrtno pravico. Vdova mu

⁶ ZAL, *Splošna mestna registratura (LJU 489), fasc. 92, sveženj 45, fol. 1167 – 1179.*

⁷ *Prav tam, fasc. 92, sveženj 45, fol. 1141.*

Neizogiben del pomočniškega življenja je bilo tudi popotovanje (Zgodovinski arhiv Celje, Zbirka obrtnih listin).

je namreč v poročni pogodbi svojo po pokojnem Zachariasu podedovano pravico prepustila v dosmrtno last. Vendar pa je bila to žal že tretja zlatarska pravica v Ljubljani, kar je bilo že s stališča cehovskih pravil nedopustno, ta so namreč dovoljevala le dve zlatarski pravici. Kmalu zatem, še istega meseca namreč, pa mu je uspelo dobiti posebno dovoljenje komerčnega konsesa, s katerim je spremenil tretjo zlatarsko pravico v četrto srebrarsko. Izrecno pa se je zapisalo, da ta posebna ugodnost velja le za časa njegovega življenja, po tem pa se srebrarska pravica povrne v zlatarsko.

Glede na to, da je lastnik pravice, je navajal Seifrid, jo torej lahko tudi proda, in to, po njegovem trdnem prepričanju, kot srebrarsko. Saj je vendar še živ in obrtna pravica ima status nepremičnine. To dokazuje tudi vpis v spisek dolgov iz leta 1783, ko sta z ženo vpisala hipoteko na obrtno pravico. Prodaja torej ni sporna, čeprav je to sicer hotel storiti brez vednosti oblasti. Ampak, se je skliceval, to tudi ni tak prekršek, ker je prodajno dovoljenje deželne oblasti itak povsem nekoristno in nepotrebno, kar da je dokazal že tudi nek podoben primer nedavno v

Ljubljani. Šlo je za prodajo kavarniške pravice v Zergollerjevi hiši, imenovani Pri zamorcu (Zum Mohren). Deželno glavarstvo je prodajo Franzu Collorettiju sicer odobrilo, ni pa se želelo ukvarjati z vprašanjem, ali je kavarniška pravica osebna ali nepremičninska pravica. Vse torej kaže, je zaključil Seifrid, da je vsakokrat od najvišje inštanace odvisno, ali se bo obrtna pravica štela za nepremičnino ali ne. In dokler ne bo to jasno določeno z akti najvišjih oblasti, se ne bo nikoli moglo zatrdno vnaprej vedeti, ali je neka prodaja veljavna ali ne.

Zadevo glede pridobitve in prodaje obrtne pravice je Gregor Rauniher konec oktobra zaključil z odločbo, s katero Franzu Seifridu daje na znanje, da se s prodajo odpoveduje obrtni pravici, s čimer preneha tudi veljavnost odločbe z dne 20. aprila 1771, s katero mu je bila podeljena posebna ugodnost, da je spremenil zlatarsko pravico v srebrarsko.⁸

Dejstvo, da so mu donedavni cehovski tovariši nakopali toliko sitnosti, je šlo Seifridu do živega. Antona Rabiča, ki je bil po njegovi prodaji obrtne pravice, torej izstopu iz ceha, izvoljen kot novi preglednik izdelkov (*Zeichenmeister*), je kratkoma obtožil obrekovanja. Šlo naj bi med drugim tudi za tiste punce, ki jih Seifrid cehu še vedno ni vrnil. Rauniher je novembra odredil, naj se zadeve s puncami in žalitvami čimprej uredijo.⁹

Selitve mojstrov niso bile nič posebnega. Če jim je kako drugo mesto ponujalo večji kos kruha, so pač odšli tja. Srebrar Anton Rabič je Ljubljano zapustil leta 1804 in se preselil v Gradec, kjer je v svoji umetnosti še naprej zelo lepo uspeval. Še pred tem, leta 1802, pa je v Ljubljani ustvaril čudovito monštranco, »izredno cizelersko umetnino«.¹⁰ So bile za preselitev krive afere, pritlehne razmere v majhni ljubljanski cehovski družbi, ali pa resnično le možnost nadgradnje kvalitete svojega dela? Vsekakor je res, da si je za kvaliteto izdelkov precej prizadeval. Ukvarjal se je namreč z idejo, da bi v Ljubljani ustanovili risarsko šolo, podobno tisti v Gradcu ali na Dunaju. Sredi leta 1801 je na ljubljanski magistrat naslovil pismo, nekakšno pobudo za ustanovitev risarske šole za vajence in pomočnike vseh strok. Deželno glavarstvo je namreč leto poprej

⁸ *Prav tam, fasc. 92, sveženj 45, fol. 1143 – 1161.*

⁹ *Prav tam, fasc. 92, sveženj 45, fol. 1183 – 1184.*

¹⁰ *Marjetica Simoniti, Zlatarska umetnost slovenskih cerkva, katalog razstave Zakladi slovenskih cerkva: zlatarska umetnost in obrt, Ljubljana 1999, str. 27.*

izrazilo željo, da bi bili rokodelci deležni tudi teoretičnega pouka iz mehanike, kar bi jim olajšalo priučitev v praksi. V tem smislu je bil tudi Rabič navdušen nad idejo ustanovitve risarske šole, kar ne bi koristilo le rokodelcem samim, pač pa posredno vsem ljudem in celotni deželi. Rokodelec mora biti primerno likovno izobražen, je utemeljeval Rabič, kajti le tako lahko pozna naravna razmerja, ki morajo biti upoštevana pri izdelavi nekega predmeta. Domislil je že tudi nekaj organizacijskih rešitev: pouk bi potekal ob nedeljah in zapovedanih praznikih; to so edini dnevi, ko mojstri pri svojem delu lahko pogrešajo vajence. Po drugi strani pa bi mladina na ta način koristno porabila prosti čas, ki ga sicer trati za pohajkovanje. Rabič je pri tem takoj opozoril, da naj mladež pouk obiskuje prostovoljno, kajti »izkušnje kažejo, če se mladino v nekaj prisili, ta izgubi veselje do stvari«. ¹¹ Sam da že pozna dva vajenca, ki kažeta nagnjenje do stroke in bi ju tak pouk zanimal; že vnaprej ju prijavlja kot kandidata za šolo. Ponudil je tudi vso svojo pomoč pri ustanavljanju risarske šole, obljubil je celo priskrbiti prerisana dela najboljših učencev dunajske risarske šole. Šola bi torej pripomogla k ugledu Ljubljane in splošni koristi, kajti pomočniki potujejo po Avstriji in tisti, ki imajo risarsko izobrazbo, hitreje dobijo delo in tudi bolje delajo.

Andreas Piringer je prišel z Moravske, verjetno leta 1761. Tega leta se je namreč srebrar Jakob Schmidt s pogodbo odpovedal svoji srebrarski pravici in jo prenesel nanj. Tudi Piringerjevi izdelki so dosegali precejšnjo kvaliteto. Leta 1793 je pravico prodal Antonu Rabiču, ki je tako kot njegov predhodnik postal preglednik izdelkov (*Zeichenmeister*). ¹² Ta jo je leta 1803 nato prodal Josephu Millerju.

Franz Christoph Seifrid je v Ljubljano prišel iz Olomouca v začetku 70-ih let. ¹³ Svojo srebrarsko pravico, ki je s prodajo spet postala zlatarska, je prodal Johannu Nepomuku Graffu avgusta 1802 za 700 goldinarjev. Kaj je počel po prodaji, zankrat ni znano.

Punciranje zlatih in srebrnih izdelkov so leta 1806 prevzele deželne puncirnice, ki so bile

ustanovljene v deželnih glavnih mestih Ljubljani, Gradcu in Celovcu.

Primer srebrnih predmetov in vajenca Berghardta lepo ilustrira tedanje razmere, ki sem jih navedla v uvodu. V želji po preživetju so obrtniki posegali po vseh mogočih sredstvih, prav so jim prišli tudi dvajset in več let stari grehi tovarišev. V tako majhni cehovski združbi, kot je bila ljubljanska zlatarska (srebrarska), je bilo najbrž težko karkoli skriti, prav tako pa je maloštevilnost omogočala večjo povezanost in način »roka roko umije«.

Zusammenfassung

NICHT ALLES IST SILBER, WAS GLÄNZT

Gegen Ende des Mittelalters wurden wegen der immer größer werdenden Konkurrenz zunehmend Zünfte gegründet. Ihr Tätigkeitsbereich wurde durch Zunftordnungen festgelegt, durch die Ordnung in den einzelnen Gewerbebranchen geschaffen und zu große Konkurrenz verhindert werden sollte. Einige Bestimmungen dienten auch dem Schutz der Kunden. Mitglieder der Zünfte waren die Meister mit ihren Ehefrauen, Gesellen und Lehrlingen.

Die Laibacher Zunft der Goldschmiede gehörte zu den kleinsten der Stadt. Sie wurde spätestens 1660 gegründet, denn aus diesem Jahr stammt die erste bekannte Zunftordnung. In der Periode davor sind nur einige wenige in Ljubljana tätige Goldschmiede bekannt (der erste wird im Jahr 1301 erwähnt).

Die Mitgliedschaft in der Zunft wurde mit der Zeit obligatorisch und daher auch immer begehrt. Die Zahl der Meisterstellen wurde reduziert, wobei Personen mit verwandtschaftlichen Beziehungen Vorrang hatten. Nach dem Tod des Meisters behielt seine Ehefrau das Gewerbe, denn das Gewerberecht wurde als eine Art unbewegliches Gut angesehen. Deshalb waren Angehörige eines verstorbenen Goldschmieds eine gute „Ehepartie“. Die Organisation wurde immer rigider und griff bald in beinahe alle wesentlichen Bereiche der menschlichen Tätigkeit ein: Schulung, Erziehung, Arbeitsbedingungen, Qualität und Preis der Arbeit und der Produkte, Krankenversicherung, Sorge für Arme und Verwitwete, Glaubensleben usw.

¹¹ ZAL, *Splošna mestna registratura (LJU 489)*, fasc. 93, sveženj 45, fol. 1045.

¹² *Prav tam*, fasc. 208, fol. 226.

¹³ Marjetica Simoniti, *Zlatarska umetnost slovenskih cerkva, katalog razstave Zakladi slovenskih cerkva: Zlatarska umetnost in obrt, Ljubljana 1999*, str. 17.

Aufgeklärte Herrscher begannen die Freiheit der Zünfte schrittweise zu beschneiden, daher mußten die Zünfte ihre Ordnungen allmählich ändern. Ihre Auflösung wurde immer drohender. 1732 wurde durch ein Patent für die innerösterreichischen Länder die Zunftautonomie abgeschafft.

Am Ende des 18. Jahrhunderts war die Goldschmiedezunft schon seit einiger Zeit in einer Krise. Im Kampf um das Überleben und einen höheren Lebensstandard versuchten die Laibacher Gewerbetreibenden – auch die Goldschmiede – verschiedene Bestimmungen zu ihren Gunsten auszulegen, was aber nicht immer gelang. Obwohl damals in Ljubljana nur vier Zunftmeister tätig waren, scheinen sie nicht in friedlicher Eintracht gelebt zu haben. Sie waren Kameraden, aber auch unerbittliche Konkurrenten.

Der Laibacher Bürgermeister Joseph Kokeil bekam anscheinend zu Beginn des Jahres 1800 einen Hinweis, daß in der Zunft der Goldschmiede eine unzulässige Willkür herrschte. Die Zusammenkünfte der Zunft fanden ohne die Anwesenheit eines Kommissars statt. Es wurde bekannt, daß der Geselle der Witwe Franziska Löschl (geschiedene Hoffer) minde-

stens ein halbes Jahr selbständig, ohne jegliche Aufsicht, gearbeitet hatte und auch ohne Wissen des Kommissars freigesprochen worden war. Außerdem wurde gemunkelt, daß die Goldschmiede bei der Kennzeichnung von Silberarbeiten betrogen.

Diese Konflikte um Silberarbeiten und den Gesellen Berghardt illustrieren die eingangs erwähnten damals herrschenden Zustände. Im Kampf ums Überleben griffen die Gewerbetreibenden zu allen möglichen Mitteln, wobei ihnen auch zwanzig oder mehr Jahre alte Sünden ihrer Kameraden zustatten kamen. In einer so kleinen Zunft, wie es die Zunft der Laibacher Gold- bzw. Silberschmiede war, war es wohl schwer, etwas zu verbergen. Gleichzeitig ermöglichte die Kleinheit aber auch eine größere Verbundenheit und ein Vorgehen im Sinne des Leitsatzes „eine Hand wäscht die andere“.

1809 lösten die Franzosen alle Zünfte auf, womit sie der später wiederhergestellten österreichischen Herrschaft einen Gefallen taten. Diese verbot die Zünfte zwar nicht und viele wurden erneuert, so auch die Laibacher Goldschmiedezunft, doch begann seit jener Zeit ihr Niedergang. Die Gewerbefreiheit wurde eingeführt.

Jurij Šilc

KAJ NI TAK, KAKOR DA JE UŠEL HUDIČU IZ TORBE?!

*Zmage in porazi priorja Favsta Gradiška,
čudodelnega zdravnika na Kranjskem*

Eremit iz Faustulanuma

Čeprav puščavnik v Prešernovi romanci *Od zidanja cerkve na Šmarni gori*¹ ni poimenovan z osebnim imenom, sta vsaj Luka Pintar² in Anton Slodnjak³ menila, da je to tisti v Faustulanumu živeči eremit, ki ga je še za časa njegovega življenja omenil požunski zdravnik dr. Joseph Attomyr v časopisu *Pisma o homeopatiji* kot moža, ki je na Kranjskem veliko pripomogel homeopatiji do veljave.⁴ Prešeren je torej s to romanco hudo mušno zbedel edinega znanega šmarnogorskega puščavnika Mateja Gradiška in njegovo gorečnost za zidanje nove šmartinske cerkve. Podobno je Prešernov *Sv. Senan* – pesem o me-

nihu na samotnem otoku, ki mu vihar na morju prižene deklico z nebeškim' očmi – veljal patru Benvenutu (Gašperju) Crobathu in *Šmarna gora* (znana tudi pod imenom Romarska) – parodija in travestija romarskih pesmi – Jerneju Arku, župniku v Vodichah nad Ljubljano.

Omenjena Prešernova romanca naj bi nastala ob naslednji priliki: Na praznik brezmadežnega spočetja Device Marije, 8. decembra 1831, se je pesnik s prijateljem Matijo Čopom in kolegom advokatom Leopoldom Baumgartnom podal na Šmarno goro k svojemu stricu Jakobu, tamkajšnjemu vikarju. Advokat je ostal zunaj, z Matijem pa sta vstopila v cerkev, kjer je bilo ravno slovesno opravilo.

»'Glej tvoj doktor Faustus pridiguje,' je zašepetal Matija. Pomaknila sta se na moški strani skoraj tik do prižnice ter se zastrmela v pridigarja.

Bil je mož, ki bi mu težko določila leta, če ga ne bi bila poznala. Črni, razmršeni lasje so mu pokrivali podolgovato glavo kakor kučma, da se je tem bolj svetil njegov blede obraz z globokimi živimi očmi, ki so šle po ljudeh kakor skrivna moč. Široka trpka usta, močan pobešen nos, nestrpnje kretnje, odsekano, strastno govorjenje so razodevali samosvojega, nemirnega in fanatičnega človeka.

¹ V Prešernovem Zbranem delu (knj. 2) v zbirki Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev je pesem naslovljena *Romanca od Strmega grada in uvrščena v razdelek nezbranih pesmi. Varianta pod naslovom Pesem od zidanja cerkve na Šmarni gori je bila predvidena za objavo v 4. bukvicah Krajnske čbelice (1833), vendar je bila – zaradi opisa poroda («'zviije fantiček se od nje») – črtana iz rokopisa.*

² Luka Pintar, *Satura*, v: *Ljubljanski zvon*, let. 32, 1912, str. 76–82 (odslej *Satura* 1912).

³ Anton Slodnjak, *Neiztrohnjeno srce, Naša založba, Ljubljana*, 1938.

⁴ Homeopat dr. Joseph Attomyr se je rodil 9. septembra 1807 v Djakovu in je umrl 5. februarja 1856 v Bratislavi (takrat Pressburgu oz. Požunu). V letih 1833–34 je izdal tudi časopis *Pisma o homeopatiji (Briefe über Homöopathie)*.

'Kaj ni tak, kakor da je ušel hudiču iz torbe?'
'Meni pa se zdi, da ga je zlodej sam vrgel stran,
ker si ni vedel z njim kaj početi.'

'Pst, poslušaj rajši! Zdi se mi, da hoče povedati
pobožno povest. Mož je poln slanih zgodb.'

In res je začel pripovedovati o zidanju šmar-
nogorske cerkve. Zdaj šele se je prebudil pripo-
vedniški duh v njem. Kakor bi se bil razdvojil, se
je vživel v pogovor med puščavnikom in deklico.
Zapeljano dekle hiti na Strmi grad⁵ k nezveste-
mu graščaku, misleč, da je bolan, ker ga ni k njej.
Dramatično stopnjuje kako puščavnik razkrije
dekletu resnico in ji odpre oči. Dejstvo, da je pre-
varana in zapuščenca, jo tako pretrese, da pade,
porodi in umre.

Prijatelja se ga nista mogla nagledati, kako
živo je podal dialog. Zdaj je rohnel v surovem
puščavniškem basu, naslednji hip je tožil z gla-
som trpeče, a vendar razumevajoče in ljubeče
ženske. Ljudstvo je uživalo, da si ni upalo niti
dahniiti. Gospod Jakob pa je tožil v zakristiji, češ
pismo iz škofije mi ne uide, če se to razve. Pa kaj
bi mislil, da se ne bi; že jutri bo vsa Kranjska
dežela polna puščavnikovih marenj. Na pri-
žnici pa se že vrši drugo dejanje. Obračun med
puščavnikom in graščakom. Zapeljivec skuša
podkupiti svetnika, ker se boji žene. Puščavnik
ga pregovori, da mu pomaga vzgojiti nesreč-
nega otroka za mašnika. Kazen kljub temu ne
izostane, telo graščakove žene je neplodno, po-
nosni graščak umira brez dedičev. Tedaj se vrne
puščavnik iz Rima, kamor je šel z varovancem,
da ga izšola in mu izprosi od papeža milost
duhovniškega posvečenja. Pridigarjev glas se
je otožno zlomil in kar z rokavom si briše solze.
Ljudstvo ihti, stare ženice so na glas tarnale in
celo Jakob je zamrmral:

'Saj ga je res škoda, boljši bi bil kakor marsika-
teri korarski volk.' Pa se je ustrašil lastne misli in
naglo poklekne.

'O sebi pridiga,' je zamrmral Matija.

'Kaj si šele sedaj pogruntal, kam sili z legendo?'

Pridigarju pa je bilo treba le še srečen konec
dodati. Graščak proda grad in nameni denar
Mariji v last. Po puščavnikovem nasvetu sezida

cerkev; v njej pa mašuje nezakonski sin ter prosi
milosti za mater in očeta.«

Tako Anton Slodnjak. In kdo je bil ta samosvoj
pridigar? Prešernova sestra Lenka pravi o njem,
da je bil to »znani zdravnik Gradišek iz Šmartna
pod Šmarno goro, ki mu France nikoli ni druga-
če rekel kakor doktor Faustus. To sem sama tako
slišala. Naš doktor mu je vedno rekel doktor Fa-
ustus. Ljudje so veliko nanj in na njegovo zdrav-
ljenje dali; tudi mene je dr. Faustus nasvetoval na
Šmarno goro. Takole mi je dr. Faustus iz Gameljn
rekel na Šmarni gori takrat, ko sem jaz gori bila:
'Vi vsi Ribičevi imate eno cagavo naturo. Huda je
ta natura, pa je dobra'.⁶

Matej Favst Gradišek (1776–1837).

Slika je domnevno delo Mateja Langusa in jo
hrani Narodni muzej Slovenije v Ljubljani.

O Mateju Favstu Gradišku, priorju usmiljenih
bratov in zdravniku na Kranjskem, je leta 1885
v podlistku Slovenca prvi obširneje pisal Janez
Žan,⁷ upokojeni kaplan v Šmartnu pod Šmarno
goro. Kasneje so o njem pisali še Peter pl. Radics
v knjižici posvečeni 100-letnici deželne civilne
bolnice v Ljubljani⁸ ter prešernoslovca Luka Pin-
tar⁹ in Črtomir Zorec.¹⁰

⁵ Domnevni gradič na Šmarni gori so omenjali Joseph
von Zahn, Franc Schumi in Milko Kos. Zavedla jih je
listina, izstavljena 1. oktobra 1260 v Trušnjah, v kateri
so Alberta Marenberskega napačno brali kot Marienber-
škega (tj. Šmarnogorskega). Ob tem pa velja opozoriti
na tričetrt stoletja mlajšo listino s 24. maja 1334, ko so
bratje Henrik, Herman in Seifrid Cmureški naznanili,
da so prodali kranjskemu deželnemu glavarju Frideriku
Žovneškemu tudi gradišče pri Šmarni gori (purchstal bei
Vnsern Vrown perg). Arhiv Republike Slovenije, Listine,
sig. 4572.

⁶ Tomo Zupan, *Kako Lenka Prešernova svojega brata,
pesnika popisuje*, Mohorjeva knjižica 57, Družba sv.
Mohorja, Celje, 1933.

⁷ Janez Žan, *Prior Faustus, usmiljeni brat, zdravnik na
Kranjskem*, v: *Slovenec*, let. 13, 1885, št. 61–67 in 77–80
(odslej *Slovenec*).

⁸ Peter Radics, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljub-
ljani, Deželni odbor kranjski, Ljubljana 1887* (odslej
Radics).

⁹ Satura 1912.

¹⁰ Črtomir Zorec, *Po Prešernovih stopinjah*, 19. nadalje-
vanje, v: *Obzornik: mesečna ljudska revija Prešernove
družbe*, let. 31, št. 10, 1976, str. 741–743.

Mladost v Gameljnah

Blizu Ljubljane, onkraj Save v vasi Zgornje Gameljne, je ob rečici Gameljščici nekdanja stala preprosta lesena kočica, imenovana pri Medvedu. V tej uborni kajži sta od 1770 živelata Gregor Gradišek in njegova žena Elizabeta. Gregor, sin Luke in Magdalene Aleš, je bil rojen 1739 v Spodnjih Gameljnah pri Kališu, kjer so bili njegovi starši gostači. Žena Elizabeta, ki je bila najstarejša hči kmeta Urbana Aleša in Eve Podgoršek, pa je bila rojena 1742 pri Nivarju v Zgornjih Gameljnah, v neposredni bližini Medvedove kočice.

Bilo je na svetega Tilna dan, v nedeljo 1. septembra 1776. Tu pri Medvedu se je zjutraj ob sedmi uri rodil sinček. Boter Boštjan Peterlin in botra Meta Jeraj, žena Tomaža Peterlina, sta ga še pred enajsto uro odnesla h krstu. Ko sta prišla v župnišče, je bil doma le stari župnik Frančišek Schiller pl. Schildenfeld, saj je kaplan Anton Boncelj že zjutraj odšel s procesijo k sv. Tilnu na Repenjski hrib in se še ni vrnil. Župnik odnese novorojenca v staro farno cerkev sv. Martina, kjer ga krsti na ime Matej.¹¹ Matejev oče je tkalec, dela iglice, hodi po sejmi in shodih, kjer prodaja kamnogoriške žbice. Kadar je doma, kuha tudi brinovec. Pri hiši je velika revščina in mati peče kruh za prodajo, da nekako preživlja svojo družino. Matej, ki ga mati doji skoraj dve leti, je sestradan, glistav in bolehen. Že v rosnih mladosti doživi številne neprijetnosti; tri leta star izgubi starega očeta in preboli koze, v četrtem letu zbolijo za hudimi ošpicami, ko je star pet let, mu nekdo vrže v glavo kamen. Ob tem času je tudi videl fanta, ki se je obesil, kar mu pusti posledice, saj ga zelo plaši. Postane vraževeren in zelo boječ. V svojem petem letu gre k birmi. Na poti iz Ljubljane doživi prvo bridko izkušnjo. Ko se z botrom vračata, se ustavita v neki gostilni, kjer ga ta napije. Matej potem še večkrat iz radovednosti pokuša očetov brinovec, tako da ta njegova razvada postane kasneje že kar škodljiva.

Bridko rosnost, ki jo bos in lačen preživlja na paši, kasneje sam označi kot začetek svojega trpljenja: *ker že njegova botrinja ga je obsodila, da bode trpin tega sveta.*¹² Vendar Matej zelo rad moli in pridno hodi k nedeljskemu krščanskemu nauku. Še posebno, ker mladi župnik Jožef Zupan, ki nasledi pokojnega Schil-

denfelda, malčke, ki so dobro poučeni v nauku, pogosto obdari z drobnimi darili. Župnik hitro opazi Matejevo nadarjenost in ga v enem mesecu nauči brati. Moralo je biti leta 1781, ali pač 1782, ko se nepričakovano zgodi: med naukom vrže Mateja božjast. Župnik ga takoj spove in ga da v poslednje olje. Ko si nekoliko opomore, se najprej zahvali in zaobljubi svetemu Valentinu, zavetniku božjastnih.

Spomladi leta 1785 je v deželi huda lakota in velika druginja. Da bi preživel svojo družino, to leto oče Gregor še pogosteje hodi po sejmi in shodih. V nedeljo po svetemu Jakobu vzame s seboj na romanje k sv. Luciji na Skaručno tudi sina. Matej pridno nosi vodo romarjem za »božji lon«. Na god apostola Andreja, 30. novembra 1785, je bila v Srednjih Gameljnah, tako kot vsako leto, velika slovesnost. V nedavno povečani cerkvi so obhajali god cerkvenega zavetnika. Ko devetletni Matej opazuje množico otrok v cerkvi, ga obide misel, da bi začel učiti bližnje gameljske fantiče brati, pa še kakšno petico bi si prisluzil s tem.

Piše se leto 1786. Matej je v desetem letu, ko pristopi 21. aprila k prvemu obhajilu. O tem dogodku kasneje zapiše: »Ti ne moreš nobenega večjega daru prejeti.«¹³ Matej zelo zgodaj odkrije svojo nadarjenost za govornišvo in že kot desetletni mladenič zelo rad z dreves pridiga gameljskim pastirjem. Sploh pa veliko časa preživi v bližnjih gozdovih na obronkih Rašice. Tu dela iz vej kolibe in v njih v samoti opravlja svoje molitvice. Vse več pomaga tudi očetu, dela zaponke in mu pomaga kuhati brinovec, ki ga na skrivaj še vedno prav rad cuka. Med vsemi deli, ki jih opravlja, se še posebno sramuje nabiranja smole v gozdu. To poniževalno delo, kot sam pravi zadnje pred beračenjem, mu ni po godu in se mu še posebno zameri, ko ga nekoč v gozdu zopet vrže božjast. V boleznih se enači s starozaveznim prerokom Jobom¹⁴ ter obžaluje svoj revni stan. Obide ga malodušje in razmišlja celo o svojem koncu.

¹³ Slovenec, št. 61.

¹⁴ Zgodba o Jobu govori o trpljenju nedolžnih in pravičnih. Job je bil dober človek, srečen in zelo premožen, a mu je šlo vse po zlu; njegovim sinovom se je podrla hiša, žena ga je zavrгла, po telesu je dobil nenavadne rane. Ko so ga obiskali prijatelji, so se mu čudili, da se je dobremu človeku lahko zgodilo toliko hudega in hkrati tudi razmišljali, da se ne splača biti dober. Vendar je kljub temu Job ostal zvest Bogu, ta pa ga je rešil vsega hudega in ga bogato poplačal z darovi, živino, kamelami idr. Zaradi ran po vsej koži je prerok Job postal zavetnik pred boleznimi kože.

¹¹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Župnijski arhiv župnije Šmartno pod Šmarno goro, Matične knjige, Krstna knjiga 1761–1782.

¹² Slovenec, št. 61.

Ko je Matej star enajst let, se zanj zavzame novi šmarski kaplan, kapucin pater Frančišek Umnik, in ga nauči kranjski pisati. Tako začne pri dvanajstih letih resno razmišljati o šolanju, ampak revežu in siromaku to ni mogoče.

Rokodelski uk v Ljubljani

Dobrih 12 let je Mateju, ko mora zapustiti dom. Slovo je težko, ker dosihdob še nikoli ni šel od doma. Po ubožni mladosti in zaradi boleznih – zlasti ga je mučila božjast – revnim staršem ni ostalo drugega, kot da dajo fanta v kak rokodelski uk. 28. januarja 1789 ga je oče odpeljal v Ljubljano k mojstru pozamenterju Andreju Travnu, da bi se tam naučil izdelovanja vrvic, obrobkov in obšivkov.

Mojster ga lepo sprejme, fant je pri njem zadovoljen, saj zavzeto opazuje delo in se hitro uči. Zelo pa mu je dolgčas po domu. Mojster to opazi in ga na veliko soboto 11. aprila napoti domov, da obišeče starše, brata Janeza in Ožbolta ter sestro Magdaleno. Na poti domov se mu pridruži neznan stavec. Ko v Tacnu z brodom prečkata Savo, pokaže na Šmarno goro in Mateju modro priporoči, naj v življenju časti Marijo. To naredi na mladega fantiča mogočen vtis in odloči se, da bo brumno živel in, če bo le mogel, pogosto obiskoval Mater Božjo na Gori. Ko se vrne v Ljubljano, zaupa svojo dogodivščino tudi svojemu spovedniku, frančiškanku patru Jordanu.

Poleti 1789 začno po Ljubljani krožiti novice o političnem preobratu na Francoskem, kar 4. avgusta potrdi tudi poročilo v listu Laibacher Zeitung. Bližajo se nemirni časi in Slovenci bodo dobrih sedem let kasneje Francoze prvič občutili tudi na lastni koži. Pa še vojne s Turki niso bile končane. Namreč, šele 12. oktobra 1790 cesarska vojska premaga Turke in zavzame Beograd. Tiste dni zazvonijo zvonovi v vseh ljubljanskih cerkvah in med tridnevним slavljem je Matej ves čas v zvoniku frančiškanske cerkve, kjer neumorno pritrkava. Spet ima smolo, saj ga je veliki zvon zaradi nepazljivosti skoraj ubil.

Leto 1791 prinese fantu nemalo sitnosti. 3. junija nenadejano umre mojster Traven. Starejši pomočniki zaničujejo fantiča, začnejo ga dan za dnevno pretepati in tudi drugače mučiti; štirinajstletnega nategnejo čez valjar in pretepejo z volovsko žilo. To strašno trinoštvo mu povrne hude glavobole in Matej zboli. Deset dni celo leži v bolnišnici pri usmiljenih bratih v Ljubljani. Tu z velikim zanimanjem opazuje njihovo delo

in morda je bilo prav teh deset dni odločilnih za njegovo nadaljnje življenje. Pobožno življenje ga je tako prevzelo, da se pri kapucinih spokori in se poglubi v duhovnem premišljevanju. Sedemnajstletnega kliče notranji klic v božjo službo. Leto in pol hodi ob praznikih v glavno šolo h katehetu Jožefu Balantu.¹⁵ Ko ga ta v nemškem jeziku pohvali za dobro znanje krščanskega nauka, se odloči, da se bo začel sam učiti tega jezika. Matej se od 28. aprila 1794 dober mesec podučuje po pravilih za izpraševanje pri cehmostru Grillu,¹⁶ tako da pri osemnajstih uspešno opravi rokodelski izpit in sprejme častno spričevalo o pridnosti in vednosti. Že 16. junija dobi službo pri znanem mojstru Filmsoserju. Na nevoščljivo prigovarjanje njegovih nekdanjih sodelavcev novo službo že po slabem mesecu opusti. Po petih letih in pol, ki jih je vzdržal v vajeništvu, vzame 12. julija 1794 slovo od Ljubljane. Ko gre kot izučen rokodelec mimo bolnice usmiljenih bratov na Ajdovščini, prav gotovo niti ne pomisli, da se bo sem nekoč še vrnil.

Pomočniška služba v Celju

Matej se odloči, da se bo zaposlil kot pozamenterški pomočnik v Celju. 13. julija 1794 se poslovil od domačih in oče ga pospremi do Trojan. Od tam naprej potuje sam še štiri dni in 19. julija prispe v Celje. Takoj prvi dan se javi mojstru Pergdoltu, kjer naslednja tri leta in pol služi v stroki, ki je nikakor ne more vzljubiti. Kljub temu si zase vestno piše knjižico o umetnijah svojega poklica. Ves čas premišlja, kako bi preusmeril tok svojega življenja drugam. Sanjari o daljnih potovanjih in vojaškem poklicu. Jeseni leta 1795 se v okolici Celja udeleži vinske trgatve, ki mu ostane v prijetnem spominu. Septembra istega leta gre tudi na ples v gledališče, vendar mu ni bilo všeč in je razočaran. Iz radovednosti si kupi sveto pismo nove zaveze in molitvenik. Nezadovoljen sam s seboj in ves zbezan se dvajset let star odpravi h kapucinom k spovedi in na prvo postno nedeljo, 14. februarja 1796, tam moli tudi križev pot. Že naslednji teden se dogovarja za sprejem v kapucinski samostan. Na predvečer martinovega, 10. novembra, naslovi prošnjo tudi na frančiškanski samostan v Ljubljani. A povsod ga odklanjajo, sklicujoč se na cesarsko postavo. Medtem izve od doma žalostno novico: 2. julija

¹⁵ Jožef Balant (1763–1834) je bil nadzornik šol na Kranjskem, rektor Univerze v Ljubljani v času Ilirskih provinc, goriški nadškof in ilirski metropolit.

¹⁶ Slovenec, št. 62.

je umrl najstarejši brat Janez, star šele štiriindvajset let. To ga zelo užalosti.

V svojem dvaindvajsetem letu si v začetku leta 1797 nakupi bukev in začne študirati pri kapucinu patru Mansuetu v Celju. Ker zelo rad pomaga streči obolelim v samostanu, mu svetujejo, naj gre za usmiljenega brata. In res Matej 16. julija piše usmiljenim bratom v Ljubljano. Že teden dni kasneje, na dan pred svetim Jakobom, 24. julija, se poda naravnost v Ljubljano. Tu ga pobožne duše prijazno sprejmejo in g. Peterman ga vpiše v samostan. Matej se vesel ter poln novega upanja 29. julija, po skoraj treh letih, zopet snide z domačimi v Gameljnah. Tu se zadrži ves mesec avgust in doma tudi praznuje svoj triindvajseti rojstni dan. Na Šmarni gori se dan pred malim šmarnom, 7. septembra, poslovil od tamkajšnjega kurata Ivana Svetlina, znancev in prijateljev. Na poti domov ga rocenski baron Franc Jožef Schweiger pl. Lerchenfeld, ki je zvedel, da kani mladenič postati usmiljeni brat, zadrži na kosilu. Še istega dne se Matej odpravi nazaj v Celje k mojstru Pergdoltu. Potem pa pride 3. oktobra 1797 iz Ljubljane težko pričakovano dunajsko pismo, da je sprejet v samostan. Veselje je neizmerno. Prijatelji vabijo mladega usmiljenega brata na trgatve in praznovanja. Trte so obrane in 4. novembra se želi pri molitvi križevega pota posloviti od prijateljev. Toda mojster je neizprosno in hoče Mateja za vsako ceno obdržati.

V noviciatu na Dunaju

Bridki jok in prošnje so le omehčale trdosrčnega mojstra Pergdolta in Matej lahko 8. novembra 1797 pritisne na mestno tablo v Celju svoje pisano slovo in gre v družbi pobožnih na svoj novi poklic. V Maribor prispe 12. novembra in že čuti, da se ga loteva bolezen. Vendar vseeno pot nadaljuje peš proti Gradcu, kjer za dva tedna obleži za mrzlico. V boleznih premišljuje, ali se je prav odločil, in hude skušnjave ga motijo. Vzdrži. Odpravi se dalje, preko Semeringa, in prispe na praznik Marijinega brezmadežnega spočetja, v petek, 8. decembra, na Dunaj. Že naslednji dan, 9. decembra, se mu izpolni goreča želja: pri patrih frančiškanih opravi temeljito spoved in sprejet je v noviciat k usmiljenim bratom. S tem je določena njegova nadaljnja življenjska pot: duhovna in zdravniška.

Red usmiljenih bratov si je ob svoji ustanovitvi naložil lepo in požrtvovalno nalogo: strežbo bolnikom ne glede na plačilo. Redovniki so se posvečali predvsem karitativnemu delu. Okoliščine

v tem redu so torej take, da si bratje kar mimorede in zaradi nuje pridobijo nekaj osnovnega zdravilskega znanja. Najbolj nadarjenim pa je vodstvo teh samostanskih bolnišnic omogočilo tudi študij medicine. Že prvi teden Mateja neke noči tako močno stresa mrzlica, da pade s postelje. Vznemirjenje zadnjih dni in popotne bridkosti ga za mesec in teden dni položijo v posteljo. V boleznih se mu meša, vendar o tem molči, saj se boji, da ga privežejo v posteljo. Ko ozdravi, se zavzeto oprime učenja in dela. Dne 25. junija 1798 gre prvič na bero in sramežljivo nosi žakelj čez rame. V umobolnici pomaga streči bolnikom in kmalu se mu pripeti neprijetnost. Norci v blaznici neprestano godrnjajo nad njegovo počasnostjo pri strežbi. Eden njih, neki Zorič, ga 27. julija na vrtu napade in zabode. Matej ob tem dogodku zapiše: »*Le Bog me je obvaroval*«. Vse to, povrhu vsega pa še neprestani hudi glavoboli, je botrovalo, da ga obide skušnjava, da bi zapustil samostan. Vendar Matej ponovno vztraja. Na godovni dan svetega Pavla, prvega puščavnika, 10. januarja 1799, si nadene samostansko ime Favst. 4. februarja začne službovati in že 20. februarja želi postati prezbiter, vendar je na njegovo žalost preveč zadržkov.

Po tem štiri leta in pol vestno opravlja razne nižje posle. V Dunajskem Novem mestu od 14. junija 1799 ponižno hodi po desetdnevni beri. 26. julija je pri umirajočem bolniku, a nato tudi sam dva dni boleha. Od pepelnice, 26. februarja 1800, je v Gradcu, kjer se uči »*izdirati zobe in ljudem kri pušati*«. ¹⁷ Nato pa 16. marca ponovno zboli, tokrat – kot sam meni – na smrt. Vendar ne obupa in si sam pripravi zdravila, ki ga ozdravijo. V boleznih mu streže sam oče gvardijan in ko okreva, dobi dopust in gre domov. Po dolgi odsotnosti od doma se zelo razveseli Šmarne gore, kjer je 22. maja na romanju v družbi marijancev, ki so se mu pridružili že v Celju na poti domov. Misli je, da bo tu prvič pridigal, »*ali skušnjava pridigovati je bila v Celji ostala*«. S težkim srcem se mora kmalu posloviti od domačih. Ves otožen se vrača nazaj preko Celja do Gradca, kamor srečno prispe 4. junija. Tokrat dobi na poti garje. Koplje se v Muri sedemindvajset dni in še devet dni v strojarskih jamah, a še ni bil lepo čist.

Na béri po Kranjskem

Avgusta 1800 dospe Favst v samostan usmiljenih bratov na Ajdovščini v Ljubljani, kjer ostane

¹⁷ *Slovenec*, št. 63.

več kot tri leta. V svojem petindvajsetem letu opravi 17. septembra pri patru Honoratu spoved, že v drugo od celega življenja, in naslednji dan je njegov najpomembnejši dan – »*dies solemnis professionis*«. 18. septembra opravi večne zaobljube. Tudi tu, tako kot na Dunaju, nadaljuje z bero. V začetku nabira miloščino predvsem po Gorenjskem. Najprej gre 14. novembra na dvo-mesečno ajdovo bero. Pot ga pelje do Goričan, kjer prenoči v hospicu pri Gruntarju. Nadaljuje do Kranja, kjer obleži bolan na pošti pri Majerju. Ob pomoči dr. Antona Bernika, zdravnika pri usmiljenih bratih v Ljubljani, za silo ozdravi, se vrne v samostan v Ljubljano in tu obhaja božične praznike. Že na svete tri kralje, 6. januarja 1801, nadaljuje z ajdovo bero, najprej v Šenčurju, teden dni kasneje v Velesovem pri patru Bonaventuri Plavcu; pot ga vodi dalje na Križ, kjer prenoči pri Pirancu, ter v Kamnik, kjer so pri Urbančiču vsakokrat dobri, prijazni dobrotniki. Preostanek zime preživi doma, pri svojih v Gameljnah. Zopet ga prevzame želja po duhovniškem poklicu. Kupi si knjig in študira. Z veliko zavzetostjo se loti tudi izdelave božjega groba v stari šmarski cerkvi.

V teh časih, ko se cesar bojuje z Napoleonom, je povsod huda draginja in pomanjkanje. Draginji navkljub se na pomlad leta 1801 Favst zopet odpravi na bero. Najprej je v škofjeloški okolici, v velikem veselju berači pri Sv. Duhu in v Dorfarjih, kjer je še posebno lepo sprejet pri Demšarju. Od tam z mnogo truda nadaljuje pot na Martinj Vrh nad Železniki. Potem ga vodi pot na masleno bero v bohinjski konec. Preko Gorjuš in Koprivnika pride v Bohinj k Šlibarju in h Kordežu, kjer je še posebno vesel. Po štirih dneh nadaljuje bero še v Bohinjski Bistrici. Tu pri Kolarju pet dni po domače ljubljeno biva. To poletje, 10. avgusta, je tudi na slavnati beri v Šentvidu in v ljubljanski okolici – »*v Šentvidu so se za mene kar strgali*«,¹⁸ zapiše v svoj dnevnik. Takoj nato je že na pšenični beri v Železnikih, kjer se sreča s svojimi bolniki.

Navkljub obilnemu delu, ki ga ima z bero, si Favst najde dovolj časa, da spiše drobno, petnajst strani obsegajočo knjižico z dolgim naslovom *Eno vsakdanje teh lepih čednosti polno povzdigovanje svojega duha k večnemu živemu Bogu*,¹⁹ ki jo izda v Ljubljani z dovoljenjem višje

cerkvene oblasti. Začne takole: »*O Gospod večni Bog! Kaj je pač to življenje tega človeka, koliko je vredno vse njegovo naprejšjevanje? Ino kaj so ta leta njegovega tukejšnjega bivanja? Ona tako teko, kakor potok deroče vode in tako hitro odteko, kakor studenec. Njegovo prebivališče na zemlji je kakor kapljica na veji; njegovo vandraje po tem svetu je tako nevarno, kakor pot čolnov na morju, ino te nevarnosti za njegovo dušo so tako velike, kakor valovi tega morja; ino oh, – kdo se kdaj spomni na to? Pol mojega tekočega življenja je že morebiti dokončanega – morebiti, da sem že bliže mojega cilja in konca, kakor se meni zdi – znabiti, da je že iz večnega brezna tisti veter ven potegnil, kateri bo v eni uri te nevednosti to luč ino svetlobo mojega življenja ugasnil.*« In konča: »*Iz enega hvaležnega srca dano ino ven talano tistim, kateri se čez te revne, uboge in zapušene kaj usmilijo in nam na pomoč priti se ponujajo. Od Brata Faustusa Gradišeg iz tega sv. ordna sv. Joannesa od Boga; ali pa ordna te milosti ino usmiljenja perke tem ubogim bolanim in zapušanim.*«

Knjižica, ki jo je 1801. napisal usmiljeni brat Favst Gradišek.

¹⁸ Slovenec, št. 64.

¹⁹ Matej Favst Gradišek, *Usakdajnu teh lepih zhednofty polno Pousigvaine soyga duha, k' vezhnem shivimu Bogu, Ljubljana 1801.*

Favst dopolni šestindvajset let in konec leta je še na dvomesečni ajdovi beri po Gorenjskem. V mrzli in suhi zimi doživi mnogo trpljenja, pa tudi veliko veselja. Zelo dobro se mu godi pri Cebalovih v Škofji Loki. Pri njih se zadrži za božič; na novega leta dan pa sodeluje v Škofji Loki pri prošnji procesiji za sneg. Naslednji dan je res začelo snežiti. Na svete Neže dan, 21. januarja 1802, je na beri po Dolenjskem, v njemu dotlej neznanih krajih. Tako je na pepelnico, 3. marca, v Podturnu v šatenberški dolini in nato še v novomeški okolici. Vendar pa je bera tu slaba. S samostanskim bratom Damijanom se 5. maja podata peš čez Trst v Gorico. Vračata se preko Kanala in Podmelca na Sorico. Tu Favst ozdravi neko bolno žensko. Na telovo, 17. junija, prispeta v Kropo, kjer Favst subdiakonira pri sveti maši. Nato beračita dalje po Gorenjskem. V Begunjah se dva dni zadržita pri Trebarju, kjer sta zelo domače sprejeta. Domov grede se Favst v Naklem stehta, težak je skoraj 66 kg – največ, kar on ve. V Kranju pa spet ta sitna mrzlica in neznosni glavoboli. Ko si nekoliko opomore, piše provincialu na Dunaj prošnjo, da bi ga poslali v Valtice na Moravsko.

Na pomlad leta 1803 se po nalogu priorja z bratom Damijanom že v drugo odpravita v Trst. Po enajstdnevni naporni poti odplujeta z ladjo v Benetke, kjer tri dni prebivata pri sobratih v samostanu San Servola. Potem obiščeta še Padovo. Od tam se vračata preko beneške »terre ferme« v Gorico – »en čas sta hodila, en čas se vozila«. ²⁰ Tu deluje red usmiljenih bratov že od leta 1656, ko so prišli sem po zaslugi barona Del Mestrija. V Gorici se z Damijanom razideta in Favst je že 30. julija ponovno v ljubljanski okolici, kjer opravlja nabirko žita. Potem se, star že skoraj sedemindvajset let, oglasi doma v Gameljnah. Tu se je 21. avgusta zadnjič poslovil od matere Elizabete, nevedoč, da bodo naslednje leto, dan pred svečnico, tj. 1. februarja 1804, mati umrli; sam pa bo takrat daleč od doma.

Šolanje pri Bocciusu v Valticah

Ob svitu 23. avgusta 1803 se odpravi Favst na pot in po petnajstih dneh prispe v mesto Valtice (takrat imenovane Feldsberg) na Nižjeavstrijskem blizu moravske meje. Usmiljeni bratje imajo tu že od leta 1605, ko jih je sem povabil princ Karel I. Liechtensteinski, znamenit samostan in bolnišnico. Favsta, ki posebno rad hodi na

bero, se bratje zelo razvesele in ga že 10. oktobra pošljejo na vinsko bero v mestece Poysdorf na Spodnjeavstrijskem. S svojo marljivostjo in zagnanostjo jih tako prevzame, da dobi boljšo in pozimi toplejšo sobo. V samostanski bolnišnici v Valticah začne 3. novembra osemindvajsetleten s študijem anatomije in osteologije. Anatomijo ga poučuje eden najznamenitejših predstavnikov reda usmiljenih bratov, profesor anatomije in kirurgije ter priznani botanik Norbert Adam Boccius. Ta je bil polnih triinštirideset let član konventa v Valticah in tudi dolgoletni provincial.

Gradiškov učitelj dr. Norbert Adam Boccius, roj. 1729 v Temišvaru, u. 1806 v Valticah.

Favst ima v začetku težave s študijem, misleč, da je že prestar in preslabega spomina. Žalosti ga tudi smrt njegove ljube matere. Že hoče odnehati, a 8. junija 1804 se mu kar naenkrat oči odprejo, um razsvetli in 3. avgusta s pohvalo opravi prvi izpit. Študij mu gre dobro od rok; pridno piše predavanja v kolegiju, tako da se močno priljubi subpriorju Benediktu, ki ga včasih tudi povabi k sebi in mu privoščiči kozarček vina. Favst zelo napreduje in je kmalu svojim kolegom za korepetitorja. Samostanski medicinski študij odlično absolvira na veliko soboto, 13. aprila 1805, ko prav dobro opravi zadnji izpit. Bivši provincial in njegov učitelj Boccius ga zato priporoči provincialu Mateju Riedigerju za študij v Pragi.

Študij medicine na praški Karolini

Hvaležen provincialu Riedigerju, se je Gradišek iz Valtic 7. maja 1805 preko Dunaja podal v Prago. Potre ga, da ga tu nočejo vpisati kot rednega študenta. Slabo se mu godi: brez službe je, brez zaslužka, brez časti, brez upanja. Zato se vpiše kot izreden študent na medicinsko fakulteto Karlove univerze in že 29. maja začne sreči zapuščenim in zanemarjenim bolnikom v bolnišnici svojega reda ob cerkvi sv. Simona in Jude v Pragi.

²⁰ Slovenec, št. 64.

V tem letu je huda lakota. Po vsej deželi razsajajo vročinske bolezni, zlatenica, vnetje podušne žleze, tako da so bolnišnice prenapolnjene, usmiljeni bratje pa imajo polne roke dela. Da bi bila nesreča še večja, zapusti bolnišnico zdravnik Florenc in brat Favst prevzame njegovo delo. Kljub obilnemu delu pa tudi uspešno študira in 26. avgusta dobro opravi sprejemni izpit. S tem si odpre pot in 5. oktobra, v svojem tridesetem letu, začne z rednim študijem medicine v Pragi. Posebno hude težave se pojavijo pozno jeseni. Napoleon 20. oktobra 1805 v hitrem pohodu pri Ulmu stre avstrijsko vojsko, zavzame Dunaj in na svetega Štefana dan, 26. decembra, pri Slavkovi na Češkem premaga še Ruse. Favst ima v bolnišnici vse polno ranjenih cesarskih vojakov. Bolniki imajo do njega veliko zaupanje in ko pride zavoljo epidemije rumene mrzlice dvorna komisija na ogled bolnišnice, so zelo zadovoljni. Zato dobi bolnišnica 2. marca 1806 posebno cesarjevo priznanje in zahvalo. To leto Favsta najbolj povzdigne, misli le na svoje bolnike. Vendar še naprej pridno študira in ob vseh večjih praznikih subdiakonira v cerkvi pri Sv. Duhu v praškem predelu Josefov ob židovski četrti. 30. junija opravi rigoroz ter postane zdravnik.

Ob velikem šmarnu leta 1806 se v Požunu zbere definatorium reda usmiljenih bratov in izvoli doktorja Favsta za subpriorja ter mu odkaže za delokrog ljubljansko bolnišnico. Vesel nad takšnim zaupanjem se pred odhodom v Ljubljano za nekaj dni odpravi proti severu, na sotočje Labe in Vltave, v staro srednjeveško mesto Mělník. Tu pokuša tudi znano dobro vinsko kapljico, in to kar preveč. Brat in zdravnik Favst dopolni enatrideset let. Na provincialov in tudi svoj – godovni dan, 21. septembra, zadnjikrat levitira pri sobratih v Pragi. Naslednji dan se poslovi od zlate Prage in se s kočijo odpelje na sedemdnevno pot do Ljubljane. Na poti v Ljubljano v poštnevo vozu ozdravi za angino hudo bolnega kočijaža in še dve naključni potnici.

Prior v Ljubljani

Po končanem študiju pride Favst 6. oktobra 1806 v ljubljansko bolnišnico usmiljenih bratov. Ta je stala do potresa 1895 na Ajdovščini²¹ med sedanjimi ulicami Dalmatinovo, Tavčarjevo, Slo-

²¹ Ime »Ajdovščina« označuje kraj, ki je po svojih ostankih ali sporočilu znan kot bivališče ali grobišče nekdanjih predсловanskih prebivalcev – ajdov. V tem primeru so bila to rimska grobišča. Cf. Alfons Müllner, *Emona, Ljubljana 1879*, str. 300–301.

vensko in Cigaletovo. Ulica ob bolnišnici se je do potresa – morda še potem – imenovala »*Barmherziger Brüder Gasse*«. Tam je bila bolniška cerkev sv. Jožefa, ostanek še starejšega samostana bosonogih avguštincev (diskalceatov), ki so jih v času jožefinskih reform, 14. aprila 1784, pregnali iz Ljubljane.²² Ljudje so rekli tej cerkvi »*Pri bermhercgarjih*«. Usmiljeni bratje so prišli v Ljubljano po ukazu cesarja Jožefa II. iz Trsta oktobra 1785. Ker so se frančiškani preselili v izpraznjeni samostan obutih avguštincev, so se usmiljeni bratje naselili najprej v bivšem frančiškanskem samostanu, 7. septembra 1786 pa so se preselili k cerkvi sv. Jožefa, v izpraznjeni samostan bosonogih avguštincev. V Ljubljani so ostali le do leta 1811, torej dobrih petindvajset let. Kmalu potem ko so usmiljeni bratje prišli v Ljubljano, so jim iz mestnega špitala, ki je bil na Špitalski (kasneje Stritarjevi) ulici, odstopili vse bolnike in umobolne. Prve bolnike so prevzeli že novembra 1786, večino pa julija 1787. Bolnišnica je povsem zaživelala leta 1789, ko so končali adaptacijo samostana. Imela je dvanajst postelj za moške in dvanajst za ženske: zamatke dermatološkega oddelka, kjer so zdravili zlasti sifilitične bolnike, kirurški oddelek za poškodovance in nujne primere, ter medicinski oddelek (danes bi mu rekli internistični) za bolnike s kroničnimi boleznimi dihal, z boleznimi srca in ožilja. Sestavni del bolnišnice je dve leti po ustanovitvi postala tudi blaznica. Že decembra 1787 je postala lekarna usmiljenih bratov javna, kar je priporočil protomedik dr. Jožef Anton Hajmon. Tu je Favst od 6. oktobra 1806 pod ostarelim in bolehnim priorjem Hermesom Modicem vikar konventa in ranocelni nadzdravnik. Z novim letom 1807 prihaja v bolnišnico vse več zunanjih bolnikov. Dne 8. marca, na god svetega Janeza od Boga, ustanovitelja njihovega reda, je v samostanski kapeli velika slovesnost: praznujejo dvajsetletnico bolnišnice in ob tej priložnosti zaigrajo tudi na nove orgle.

Dne 5. aprila 1807 pride v Ljubljano na kano-nično vizitacijo provincial usmiljenih bratov Riediger, ki 7. aprila imenuje brata Favsta Gradiška za priorja samostana in predstojnika bolnišnice usmiljenih bratov v Ljubljani. Na tem mestu, kjer nasledi svoje predhodnike Anastazija Françoisa, Pacifika Lieba in Hermesa Modica, ostane skoraj 4 leta in pol. S tem pa so na Favstova ramena naložene številne skrbi, mnogo dela in tudi vsakovrstne neprijetnosti. Že pet dni po imenovanju

²² Bosonogi avguštinci so prišli v Ljubljano 1642; samostan na Ajdovščini so začeli graditi 1654, cerkev sv. Jožefa pa 1657. Cf. Radics, str. 16–18.

Deželna civilna bolnišnica na Ajdovščini s cerkvijo Sv. Jožefa po potresu l. 1895. (Fototeka Zgodovinske arhiva Ljubljana; sig. A1/164)

se mu zoperstavi bivši prior Hermes, tako da ga mora »v zaščito svoje avtoritete skozi bukve prevržati«. Kljub tem neprijetnostim obhajajo 3. maja slovesno namestitev novega priorja. Njemu v čast se oglasi pesem in godba. Zdaj se začne zares naporno in skrbi polno življenje. Leto in osem mesecev z vso vnemo ureja arhiv in protokol, v bolnišnici uredi posebno pisarno, vzpostavi nov način gospodarjenja v samostanu in izterja dolgove. Od velike skrbi in naporega dela se čuti tako utrujenega in oslabelega, da si domišlja, da je zbolel za jetiko. Zato se odpravi v Idrijsko jamo, kjer pa ugotovi, da je z njim vse v redu. Iz Idrije se vrne z mnogo boljším počutjem in izgubljenim strahom pred jetiko. Ponovno se loti dela: samostanu priskrbi nov zvon, ki privablja ljudi, v cerkvi usmiljenih bratov uvede posebne litanije, popravi in izboljša mnogo stvari v samostanu, ki postane tako spoštovan, da prihajajo bolniki iz vseh krajev iskat pomoči in dobrega sveta. Še sreča, da dobi nekaj denarne pomoči od bratov iz Lienza na Tirolskem.

Ves ta čas si tudi prizadeva, da bi v bolnišnici ustanovil klinično šolo. Tako pride 30. aprila 1808 na ogled že peta komisija. V komisiji je tudi gubernialni svetnik in deželni protomedik dr. Karl Kogl, kasneje velik pristaš homeopatije. Pri ogledu sta se prior Favst in dr. Kogl »stanovitno dobro držala« in 25. junija 1808 začne klinika – »korist in čast naša«, kot zapiše Favst v svojem dnevniku, delovati. V šoli, takrat edini v slovenskem prostoru, poteka praktični del pouka medikokirurškega študija. Za to dejanje prejme prior Favst posebno cesarjevo priznanje. Favst pa spet čuti strašne bolečine v glavi.

V začetku leta 1809 hudo zboli dr. Bernik, ki se umakne na svoj dom v Staro Loko, tako da je Favst dalj časa edini zdravnik v bolnišnici. Razveseli pa se, ko dobi po enoletni pravdi iz Trsta poravnane stroške za bolnišnico. To mu zelo dvigne ugled in ljubljanski gubernij mu dodeli še dodatna sredstva. Takoj uredi novo sobo postrežnikom ter obnovi tla v bolnišnici.

To leto pa Francozi še tretjič udarijo po slovenskih tleh in 28. aprila so v Ljubljani prvi francoski ujetniki; 20. maja pa prihrumijo v Ljubljano Napoleonovi vojaki, ki jih vodi general Magdenald. Bolnišnica usmiljenih bratov je zaradi ranjenih francoskih vojakov prenapolnjena. Priorja Favsta tarejo še mnoge druge skrbi: draginja je velika, dohodkov, ki so jih prej dobivali iz javne blagajne, ni več, zahteve pa iz dneva v dan naraščajo. Denarja ni več, zadnjega pojè novi refektorij. »Preskrbi, pripravi!« večno zahtevajo strogi ukazi predpostavljenih, a nihče ne pove kje vzeti. Ljubljani pa se 4. julija bliža še general Dumonte s francosko vojsko. Bolnišnica se še hitreje polni in tudi za čistočo je težko skrbeti. Zato 1. avgusta pošlje okrajni urad magistratu ukaz, naj naborni okraj naslednji dan zjutraj ob 8. uri pošlje dvajset žensk z metlami in kebli, da očedijo bolnišnično poslopje. A kaj, ko je bilo kmalu tako kot prej – polno ranjenih francoskih vojakov in nereda. Prior Favst naslovi dne 13. avgusta v francoščini pisano vlogo na generala grofa Louisa Baragueya d' Hilliersa, poveljnika province Kranjske, Koroške, Trsta in Reke, v kateri mu pojasnjuje, da je cesar Jožef ustanovil to bolnišnico kot edini brezplačni zavod za reveže in umobolne obeh spolov, sedaj pa jo zasedajo francoski ranjenci.²³ K sreči je 17. avgusta sklenjeno premirje in 14. oktobra mir v Schönbrunn. Ko je 20. oktobra mir razglašen, zagrmí sto topovskih salv z ljubljanskega gradu in ustanovljene so Ilirske province. Vendar tudi sedaj ni rednih dotacij za bolnišnico, zato ima prior Favst ogromno težav, saj ni pomoči ne od Francozov ne od cesarja. Tako piše prior Favst dne 26. januarja 1810 provincialu na Dunaj. Razloži mu vse težave in ga zaprosi za nasvet, kaj storiti. Z Dunaja dobi 10. marca povelje: samostan je treba izročiti Francozom. Uboga. In že 13. marca prior Favst izroči francoski vladi resignacijo samostana, na katero so se podpisali vsi bratje, čeprav so mu kasneje nevhvaležno očitali, da jih je prodal Francozom. Ker so bratje sklenili, da ne ostanejo na Ilirskem, prior Favst niha med ohranitvijo ali ukinitvijo sa-

²³ Radics, str. 42.

mostana. Dogovarja se z goriškim samostanom, zadarskega priorja pa celo prosi, da bi dobil nekaj bratov iz Milana. V zvezi s samostanom naslovi na guvernerja Ilirskih provinc maršala Augusta Marmonta tudi posebno spomenico. Uspe v toliko, da mu 9. maja intendant d'Auchy odobri denarno pomoč. Vendar pa se kmalu začnejo nove težave. V začetku junija mora prior Favst na zahtevo intendanta oditi h komisiji v Gorico in po vrnitvi zamenjati dotedanjega samostanskega administratorja Edvarda z Liebom. Sicer pa še naprej oskrbuje bolnišnico in 9. julija dobi za mesec in pol v pomoč otočanskega župnika Nikolaja Murgiča, 15. julija pa mu dovolijo obleči novega brata Primoža Novaka.

Leto 1811 je za bolnišnico še usodnejše. Tajnik intendant general Parie sicer 26. marca naslovi na ljubljanskega župana ukaz, »*naj mestna blagajnica izplača Favstu Gradišku vsoto 500 frankov, katero so usmiljeni bratje pošteno zaslužili pri vladi s svojo gorečnostjo in človekoljubnostjo v izvrševanji svetega svojega poziva.*«²⁴ A že 4. aprila izda intendant prepoved sprejemanja novih bolnikov: namesto samostana bo kasarna. Sam prior Favst pa nikakor noče odslavljanje novih bolnikov. Pravi preplah nastane, ko za steklino umre neko dekle. Generalni policijski komisar Toussaint ukaže, da se takoj sežge postelja, na kateri je deklina ležala, kakor tudi njene reči, kar se je v navzočnosti Favsta in dr. Bernika tudi zgodilo.²⁵ Prepir o bolnišnici traja do 12. oktobra, ko prvi trije usmiljeni bratje zapustijo Ljubljano in odidejo na Dunaj. Francoska uprava 15. oktobra uradno razpusti red in podari bolnišnico v upravo mestni občini. Že naslednji dan začne komisija popisovati samostansko premoženje in 30. oktobra prior Favst, vesel, da se je teh križev znebil, preda samostanski in bolniški inventar novemu upravitelju Pollacku. Naslednje jutro odidejo pod vodstvom p. Amosa Erelbeka iz Ljubljane še preostali bratje. Bolnico vodi posebna komisija z merom, baronom Codellijem, na čelu. Po razpustitvi konventa usmiljenih bratov so njihovi bolnišnici pridružili še porodnišnico, hiralnico in najdenišnico in vse to skupaj imenovali civilna bolnišnica. Vodil jo je protomedik dr. Anton Jevnikar. 1849 je bolnišnico prevzela deželna Kranjska.

Pri družini Castagne v Ljubljani

Favst najde zatočišče v bogati hiši veletrgovca Mateja Castagneta na Nunski ulici v Ljubljani, kjer je bila kasneje Stedryjeva hiša. Pri Castagnovih so ga namreč zelo cenili, saj je ozdravil otroka in tudi gospe Castagnovi je pozdravil nogo. Sem se zateče 2. novembra 1811. Družina Castagna ga z veseljem in častljivo sprejme. V tej hiši, ki jo sam imenuje »*hiša božje previdnosti*«, preživi skoraj štiri leta. Tu ordinira za vse, ki pridejo k njemu. Do skrajnosti razvije svojo sugestivno moč in svoj šarlatanski nastop. Vendar se mu posreči tudi več zelo uspešnih ozdravljenj. Zboli pa tudi gospodar Matej, postaran mož, rojen leta 1756 v Vižinadi v Istri. Favst je v hudih skrbeh: zdravi gospodarja, pri tem pa veliko moli in zaupa v božjo previdnost – in Bog ga usliši. O Favstovem uspešnem zdravljenju se hitro razve in od vsepovsod ga kličejo k bolnikom, tudi iz Trsta. O njem zvedo tudi bolniki na Dunaju in ga prosijo za pomoč. Ko to zve, se nameni na Dunaj: 12. julija 1812 sede v Zalogu na ladjo in se po Savi naslednji dan pripelje do Zidanega Mosta in potem naprej v Laško. V laških toplicah namerava ostati tri tedne in potem nadaljevati pot. A kaj, ko zopet dobi mrzlico. Mora se obrniti. Vrača se skozi Celje in Šentožbolt pod Trojanami ter obišče v Gameljnah tudi svojega očeta. Jeseni, star je že sedemintrideset let, ga kličejo po celi deželi. Ko v hudi bolezni ozdravi nekega Jankoviča, hodijo celo najhujši nasprotniki v lekarno gledat njegove recepte. Sam pa spet čuti tiste neznosne bolečine v glavi.

Od vzhoda se že približuje huda zima. In res, 28. novembra se zve v Ljubljani, da so pred Mosko zmrznile trume Napoleonovih vojakov. Je s Francozi konec? Na Ilirskem se cesarska vojska 17. avgusta 1813 spopade s Francozi. General Eugen kmalu zbeži s svojo vojsko; v Ljubljano pridejo cesarski in 4. oktobra se v »bermhergarski«²⁶ cerkvi oglasi *Te Deum laudamus*. Doktor Favst je na naiven način prežet s poslanstvom usmiljenih bratov. To se najbolj odraža v času vojnih epidemij leta 1813. Bila je deževna jesen in zelo slaba letina. Takrat v hišah na Žabjeku ob krakovskem predmestju ustanovi improvizirano epidemiološko bolnico, ki je hitro polna dizenteričnih, tifusnih in pegavičnih bolnikov z Dolenske. Čeprav ima Favst mnogo dela z bolniki, ne opusti svojega duhovnega poslanstva: 1. decembra začne pisati *regelce* pobožnega življenja iz svetega pisma za vsak dan v letu. Kaj kmalu zapade zavoljo nevoščljivosti v nemilost pri osta-

²⁴ *Radics, str. 43.*

²⁵ *Radics, str. 44.*

lih zdravnikov. Njegov največji nasprotnik, prof. Anton Melzel, bolniški prosekter, profesor anatomije na ljubljanskem liceju in vodja klinične šole, sicer tega leta umre, a kaj ko njegove vajeti prevzamejo njegovi nasledniki.²⁶ Nasprotovanja postajajo vse ostrejša; na eni strani Favst in njegovi hvaležni bolniki, na drugi strani pa del meščanstva z zdravniki. Stvari gredo tako daleč, da pošlje škofijski ordinariat 19. avgusta 1814 pismo na gubernij in podpre Favsta.

Castagnovi leta 1814 prodajo svojo hišo v Ljubljani in se preselijo v Trst. Kot domači zdravnik svojih dobrotnikov gre z njimi tudi doktor Favst. Pred odhodom iz Ljubljane se za krajši čas še pomudi v toplicah v Laškem in nazaj grede tudi zadnjič obiše svojega petinsedemdesetletnega očeta Gregorja v Gameljnah. Preko lačne Čičerije poroma še na Trsat, potem pa naravnost proti Trstu.

Similia similibus curentur

Na tem mestu si privoščimo še kratek ekskurz v homeopatske vode, saj je bil doktor Favst med začetniki homeopatije na Kranjskem.

Favst je bil med ljubljanskimi meščani zelo vpliven duhovni vodja homeopatom in je prisegal na nauke njenega začetnika, nemškega fizika doktorja Samuela Hahnemanna.²⁷ Ta je namreč opazil, da kinin, s katerim je zdravil malarijo, povzroči pri zdravem prav tako mrzlico, kot jo opazimo pri malariji. Ta nova smer v zdravilstvu, s katero se je Favst prejkone seznanil že v Pragi, uči, da se morejo bolezni zdraviti le s sredstvi, ki povzročajo v zdravem telesu učinke, ki so enaki tistim v bolnem organizmu – enako se zdravi z enakim (*similia similibus curentur*). Od tod tudi ime te zdravilne metode: *hómoion páthos* (= podobna boleost). Povedano v prisposodbi, homeopatija izganja hudiča s hudičem, aleopatija pa s križem in blagoslovljeno vodo.²⁸

Kot goreč homeopat je imel v načrtu podrediti ljubljanske bolnišnice svojim zdravstvenim nazorom, jo spremeniti v oddelek za bolnike

Dr. Samuel Hahnemann s Higejo, grško boginjo zdravja. Oljna slika Juliusa Schoppena iz leta 1829 na Univerzi v Erlangnu.

posebne vrste (homeopatični oddelek), s tem pa pridobiti redu usmiljenih bratov izključno pravico za medicinsko šolanje. Kot je leta 1833 zapisal homeopat dr. Joseph Attomyr, je na Kranjskem zelo pomemben mož, ki je homeopatiji pripomogel do veljave. »To je prej kot zdravnik na glasu, sedaj v tihi samoti na svojem ne daleč od Ljubljane ležečem letovišču, v takozvanem Faustulanumu živeči Eremita, častitljivi starček, ki samo obžaluje, da mu zaradi visoke starosti ne bo več usojeno doživeti popolnega propada aleopatije.«²⁹

Že v tridesetih letih devetnajstega stoletja je bilo na Kranjskem, in to zlasti med duhovščino, mnogo pristašev homeopatije. Mnoge med njimi je pridobil prav Gradišek s svojim fanatičnim navdušenjem. Med njimi je prednjačil pridigar in kantor v stolni cerkvi, kasnejši dolgoletni šentviški župnik in narodni buditelj, Blaž Potočnik. Ker je bil Potočnik tudi pesnik in pristaša metelčice, je Prešeren podobno kot na vse čbeličarje tudi nanj spustil sršena z verzom v tretjem zvezku Kranjske čbelice; glasi se: »Popred si pel, zdaj pa homeopatiš, popred si čas, zdaj pa življenje kratiš.«³⁰ Med številnimi pristaši homeopatije zasledimo še novomeškega prošta Andreja Albrehta in korarje Valentina Pfeiferja, Antona Strohena, Jožefa Jenka in Ignacija Jugoviča, dalje okrožnega fizika dr. Antona Poberaja, že omenjenega deželnega protomedika dr. Kogla, okrožnega kirurga in porodničarja v Bistri Jožefa Kosa, župnika v Sentrupertu Jožefa Bučarja, tržiškega župnika Janeza Zalokarja, Jakoba Jegliča, župnika v Šmarjeti pri Klevežu itd. Homeopatija

²⁶ Peter Borisov, *Po sledih homeopatije na Slovenskem, v: Isis, let. 6, št. 10, oktober 1997, str. 32.*

²⁷ Christian Friedrich Samuel Hahnemann velja za začetnika homeopatije. Rodil se je 10. aprila 1755 v Meissnu. Medicino je študiral v Leipzigu in na Dunaju pri baronu Josephu pl. Quarinu, ki je bil usmiljeni brat. Umrl je 2. julija 1843 v Parizu.

²⁸ Luka Pintar, *Satura, v: Ljubljanski zvon, let. 29, 1909, str. 556–561 (naprej Satura 1909).*

²⁹ Joseph Attomyr, *Briefe über Homöopathie, let. 1, 1833 (Kollmann, Leipzig), str. 19.*

³⁰ *Krajnska čbelica, 3. bukvice (1832), str. 20.*

pa je še posebno pridobila na veljavi, ko je leta 1831 cesar Franc I. ob svojem obisku v Ljubljani na pritožbo zdravnikov, češ, da se jih mnogo »i zdravnikov i neveščakov peča s homeopatijo«, blagovoljno odgovoril: »Zdravnikom ne bom homeopatije nikdar prepovedal, ravnajo naj in zdravijo po svoji vesti.«³¹ Kakor drugim homeopatom, so zdravniki tudi doktorju Favstu nasprotovali in mu očitali neutemeljene in nedokazane sebične namene.

Tako mora 30. januarja 1828 na zagovor v Smladnik in nato 6. februarja še k škofu v Ljubljano. V tistem času (od 1823 do 1834) je bil mestni fizik dr. Fran Viljem Lipič, ki je opravljal tudi medicinsko policijsko službo. Ker je presvetli cesar 13. oktobra 1819 homeopatijo z ukazom prepovedal, jo je moral Lipič preganjati, tako kot ostale mazače. Tako je v svoji Topografiji zapisal: »Ni še prišel čas, da bi obširneje spregovorili o homeopatiji na Kranjskem, ki jo prakticirajo dušni pastirji, in o njeni naraščajoči razširjenosti ... Žal ne morem natančneje poročati o njeni uspešnosti, ker razen mrliških listov nimam uradno potrjenih podatkov ... Zdravnik mora ravnati v skladu s svojo vestjo in svojim prepričanjem, ne pa po metodi.«³²

Nasploh ima ta borba med aleopati in homeopati na medicinskem polju mnogo skupnega z abecedno vojno, ki je tedaj divjala na literarnem polju.

Med Trstom in Gorico

Čeprav se Favst naseli v Trstu, še vedno zdravi po deželi. Poleti 1814 ga njegovi dobri ljubljanski prijatelji, profesor fizike Janez Kersnik, šentklavški župnik Jožef Dagarin in profesor francoščine Louis Pinget, povabijo, da z njimi obiše notranjske kraje ob Cerkniškem jezeru. Podajo se v loško dolino, obišejo najstarejše ilirsko mesto Lož ter preko bloške planote nadaljujejo proti Ribnici. Tu se v neki gostilni pošteno okrepcajo in poveselijo; bojda je bilo drago. Od tod pa v Ljubljano.

³¹ V sestavku, ki ga je v 12. številki Ilirskega lista 22. marca 1834 objavil gubernijski protomedik Janez Šnedic, je le-ta zanikal vse Attomyrove navedbe in tudi to, da ljubljanski zdravniki niso »Njega Veličanstvu« nikoli izrekli pritožbe nad homeopati. Šnedic nadaljuje: »Če so navedene besede – dane trgovcu Dečmanu med splošno avdijenco – resnične, bi se dalo le sklepati, da je Njega Veličanstvo naklonjeno dovoliti izvrševanje homeopatije le zdravnikom, ne pa tudi neveščakom«. Cf. Satura 1909, str. 561.

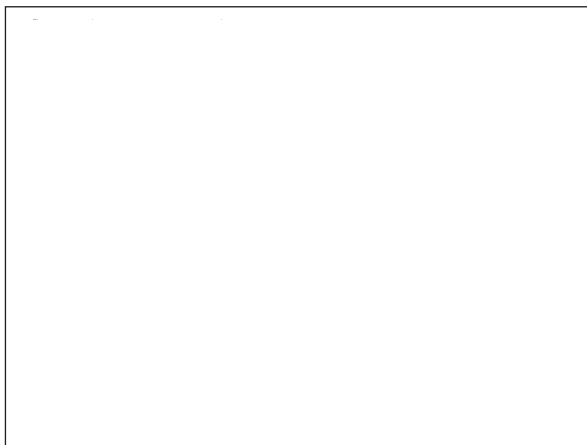
³² Fran Viljem Lipič, Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike, Ljubljana 1834 (Prevod 2003), str. 295–296.

Favst dopolni devetintrideset let. Provincial ga s pismom povabi na Dunaj. In res, 18. septembra obleče svojo dolgo duhovno suknjo, katere že dve leti ni videl, ter se poda v cesarsko mesto. Tu si kupi vse štiri knjige *Pogledi v večnost* švicarskega teologa, fiziognomika in pesnika Johanna Kasparja Lavaterja. Kaj hitro pa se mora vrniti, saj ga kličejo novi bolniki. Spet ozdravlja po deželi, potrebujejo ga v Mekinjah in nato v Trziču, kjer zdravi njemu ljubega bolnika Cemeta. Prišlo je leto 1815, ki ga zaradi slabe letine zaznamuje huda lakota in draginja. Reveži iščejo pomoči pri Favstu, a jim nima s čim pomagati. Tudi naslednji dve leti ni nič bolje, lakota je le še hujša.

Favst vse več časa preživlja v Trstu. Živi osamljen in v premišljevanju. V nedeljo, 5. januarja 1817, začne pisati v svoj dnevnik, ki ga polnijo in prepletajo pobožni reki in zdravniški zapiski v slovenščini, nemščini in latinščini. V uvodu pravi: »Terst, sem bil začel pergodiša mojga žiulejna za mesce napisvati.« Jeseni ga doseže novica, da je 5. oktobra v devetinsedemdesetem letu umrl njegov oče. V mislih je z domačimi: bratom Ožboltom, njegovo ženo Polono ter njunim triletnim sinom Ožboltom. Spomladi leta 1818 Favsta spet kličejo k bolnikom v Ljubljano. Usliši prošnjo in tam zdravi zlasti revne, katerim pa lahko tokrat pomaga tudi z denarjem, ki mu ga je v oporoki zapustil hvaležni bolnik. Po vrnitvi v Trst se želi doktor Favst vrniti v samostan, da bi tako razbremenil svoje dobrotnike Castagnove. Toda gospodar Matej se obrne na provinciala, naj bi Favst ostal pri njih. 7. junija dobi odgovor: naj ostane, če sam tako hoče. Ostane in se preseli na pristavo v Škedenj pri Trstu.

Ves svoj prosti čas usmeri sedaj v študij zdravilnih učinkov magnetizma. Svoje izsledke preskuša na sebi in nekaterih bolnikih. Potem pa se zgodi: na svete Neže dan, 21. januarja 1819, se po Trstu kot blisk razširi novica – Favst je ozdravil neko slepo siroto! Slavijo ga kot čudodelnega zdravnika. Kapitularni vikar, ki v tem času sedisvakance po smrti škofa Ignaca de Buseti upravlja škofijo, mu dovoli, da si v zakristiji stolne cerkve sv. Justa uredi priročno ordinacijo. Uživa vse večji ugled in za svet ga pogosto poprosijo tudi zdravniki in profesorji. V tem času pripravi za ljubljanski časopis Ilirski list krajši sestavek, v katerem piše »čez kušvajne«. Objavljen je 25. avgusta 1820 v štiriintrideseti številki. Glasi se takole: »Neki človekoljub iz Škednja v Istri želi s tem javno posvariti pred neprevidnim medsebojnim poljubljanjem otrok in žensk, ker

se nekatere bolezni, katerih značaja ni lahko prepoznati in katerih simptomi ne vzbudijo pozornosti, s poljubi še prelahko prenašajo, kar potrjujeta dva žalostna primera, ko je denimo spoštovanja vredna gospa po tej poti izgubila svoj obraz, neki pelletni otrok pa se je tako za vedno pohabil.«³³

Gradiškov sestavek o »škodljivosti kušvanja« je objavil Ilirski list 25. avgusta 1820.

V letu 1821 z veliko marljivostjo piše tudi svojo razpravo o zdravilstvu z naslovom *Materia medica*. Od vsega dela, ki si ga nakoplje to leto, ko ima kar 9538 bolnikov, se ga loti velika nervoza, ki ga duševno in telesno zelo izčrpa; tehta le še 54 kg. Neznosni pa postajajo tudi glavoboli, zlo iz otroštva – morda prav od tistega kamna, ki mu je priletel v glavo. Razmišljati začne o upokojitvi in na binkoštno nedeljo, 10. junija, naslovi tozadevno prošnjo na provinciala. Po dolgem čakanju dobi Favst 14. maja 1822 provincialovo pismo z naročilom, naj v goriškem samostanu v ulici Diaz prevzame službo spirituala. Tam je bil v letih 1757–1763 prior njegov učitelj Boccus. Že 18. maja pride v Gorico in prevzame tudi vodstvo bolnišnice. V njej želi marsikaj izboljšati, žal pa pri sobratih ne najde ustreznega zaupanja. Še več, z Dunaja dobi ukaz, naj v bolnišnici ostane vse po starem. Navkljub veliki podpori in prošnjam goriškega nadškofa, Leščana Jožefa Balanta, njegovega mladostnega kateheta iz Ljubljane, dobi 19. avgusta od provinciala ukaz, naj se vrne v Trst. S pobožnostjo na Sveti gori in sprejemom pri nadškofu, se Favst 31. avgusta poslovi od Gorice in se vrne v Trst. Zopet je pri svojih hvaležnih bolnikih, nadaljuje pa tudi zdravljenje z magnetizmom: neko Uršo Wolf ima v ta namen

94 dni na zdravljenju.³⁴ Na Opčinah zdravi kneza Porcia, pri katerem občuduje njegovo izjemno potrpežljivost in si pri tem misli, kako dobro bi bilo, če bi se je lahko tudi sam priučil, da bi zmožgel prestajati zopervanja in nadlegovanja nevoščljivcev.

Dobri dve leti sta že mimo, kar je vložil prošnjo za upokojitev. Potem pa se ga ljubljanski gubernij le spomni kot nekdanjega zdravniškega svetovalca in ko dobi 24. junija 1823 odločbo od tržaške uprave, mu to daje tudi upanje na pokojnino. Favst, ki je že obhajal štiridesetletnico, piše o božiču leta 1823 šmarskemu župniku Frančišku Pavliču in mu razodene svojo namero, da bi se rad naselil v rodni župniji. V pričakovanju pokojnine prejme 26. januarja 1824 od tržaške uprave odločbo, da do nje ni upravičen. Nemudoma se pritoži v Ljubljano in 12. februarja vloži novo prošnjo. Že 6. aprila je prošnja pri cesarju in 22. maja je na Dunaju Favstu pokoj dovoljen.

Homeopat v Pušavi

13. julija 1824 pride doktor Favst v Šmartno, da si izbere kraj nastanitve. Pod Šmartno goro si kupi zapuščen svet nad cesto, tik pred vasjo Šmartno, ki mu domačini pravijo Pušava. Po velikem šmarnu zapusti Trst in nekaj dni zatem začne v Šmartnu zidati hišico in kapelico. Doktor Favst nemudoma zaprosi ljubljanski gubernij za dovoljenje, da se sme ukvarjati z zdravilstvom. Prošnja je 24. oktobra ugodno rešena. Medtem ko gradijo njegovo eremitažo, potuje Favst križem po deželi. 31. oktobra ne zamudi umestitve novega ljubljanskega škofa, Antona Alojzija Wolfa. Slovesnost spremlja v krogu klerikov. 11. novembra gre v Kranj, da naroči oltarček za svojo novo kapelico. Dalje obišče bolnike po Gorenjskem in Dolenjskem, 2. decembra je pri bolnem župniku Šublju na Krki; že 17. decembra je v Trstu pri svojih znanih bolnikih. Dan po svetem Štefanu, 27. decembra, se doktor Favst za stalno naseli v Šmartnu in 30. decembra se že predstavi domačinom kot subdiakon pri maši. Po njegovi vrnitvi v rojstno župnijo so domačini Favsta poimenovali »prejar«, kot so preprosti ljudje prilagodili besedo prior.

Doktor Favst je po naravi veseljak, a ohranja tudi mnogo primitivne pobožnosti in veselje do vseh cerkvenih opravil, katere mu dovoljuje subdiakoniat. Zato v začetku leta 1825 z otožnim

³³ Matej Favst Gradišek, *Verschiedeneß, v: Illyrisches Blatt*, let. 2, št. 34, 25. avgust 1820.

³⁴ *Slovenec*, št. 77.

Faustulanum: ordinacija doktorja Favsta (s kapelico sv. Križa) v Pušavi pri Šmartnu pod Šmarno goro (Semeniška knjižnica v Ljubljani, zbirka podobic)

srcem sprejme dopis žaljive vsebine, ki mu ga pošlje provincial Paskal. Ne more in ne more se pomiriti in 12. februarja naslovi v Rim prošnjo za odpust iz reda usmiljenih bratov, 17. februarja pa v zvezi s tem obišče tudi škofa. Na veliki teden se potolaži in od 30. marca zopet subdiakonira pri obredih v domači župniji. Prav tako 23. aprila prvič nosi pastoral ob vizitaciji knezoškofa Wolfa v Šentvidu. V začetku maja 1825 je zgrajena njegova eremitaža, imenovana Pušava, ki je v soboto 7. maja tudi blagoslovljena.

Že 10. maja pa doktor Favst začne zdraviti. Ker zna vzbuditi zaupanje bolnikov, ti prihajajo k njemu pod Šmarno goro od blizu in daleč. Sam pa zelo rad obiskuje duhovnike. Z največjo hvaležnostjo se 31. julija udeleži zlate maše patra Frančiška Umnika v Šentjakobu. Ob pogledu na tega slabotnega triinsedemdesetletnega kapucina, mu misli uhajajo skoraj štirideset let nazaj, ko ga je prav on, takratni šmarski kaplan, naučil pisati. Jeseni obišče škof vse tri podšmarnogorske župnije: 10. oktobra je v Vodica, 11. v Smedniku in 12. v Šmartnu. Zopet mu priskoči na pomoč Favst, ki vse dni nosi pastoral. Zelo je vesel, ko ga zadnji dan sam gospod škof in vsi zbrani častiti gospodje obiščejo v Pušavi ter se vesele, da se je tukaj naselil. Favst izkoristi slovesen trenutek in jim pokaže cesarsko potrdilo in papeževo pis-

mo, da sme tu stanovati in ozdravljati. Uspešno leto sklene – kako drugače kot z obiski pri svojih bolnikih; 16. decembra je denimo v Trziču.

Papež Leon XII. proglasi leto 1826 za jubilejno leto. V naših krajih se začne z nenavadno toplo zimo: na svete tri kralje cvetijo kamilice, a že 15. januarja je 26 stopinj mraza. To leto Favst vseskozi pridno pomaga domačemu župniku Pavliču. V postnem času vodi križev pot, od 22. do 26. marca sodeluje pri obredih velikega tedna ter opravlja številne procesije v tem letu. V jubilejnem letu so bile med 30. aprilom in 29. oktobrom v Šmartnu številne procesije. Že 2. maja Favst med drugo prošensko procesijo v Gameljne pridiga do solz. Neusmiljeno se mu bliža Abraham, zato se 30. junija poda v Ljubljano, kjer opravi pri redovnikih nemškega viteškega reda dolgo in temeljito spoved. Prav vesel je povabila na Lokarje pri Vodica, kjer ima 17. septembra g. Šporn novo mašo. Teden dni se zadrži tu in naslednjo nedeljo, 24. septembra, je s svojo družbo pri slovesni škofovi posvetitvi cerkve sv. Siksta v Predosljah. Na praznik vseh svetih, 1. novembra, ima Favst v domači cerkvi pridigo o vernih dušah v vica; začne se štiridesetdnevica, z njo pa 11. decembra zaključek jubilejnega leta 1826. V tem letu ves čas marljivo ureja tudi svoj Faustulanum. Spomladi si pri svoji Pušavi dokupi še nekaj sveta, kjer zasadi sadno drevje in vinsko trto. Prizida vežo, v kateri postavi še oltarček s podobo Matere Božje sedmih žalosti, ki je 22. avgusta tudi blagoslovljen. Bolniki, ki so prihajali k njemu, so čakali v tej veži, »si spehano srce umirili, križ in trpljenje premišljevali, v božjo voljo svoje bolečine izročili in z vsem zaupanjem se zdravniku priorju razodeli«. Kljub temu, ali pa prav zato, ker je doktor Favst prepričan homeopat, ima v svoji zdravniški praksi dosti uspehov. Zato ne preseneča, da ga pokliče tudi škof Wolf, sam prijatelj homeopatije, ko 30. januarja 1827 zbolí. Z deli pri Faustulanumu pa še ne konča; na jurjevo, 24. aprila 1827, si na strehi postavi zvezdarno. Favst je namreč subdiakon, ki razlaga božjo besedo, je zdravnik, ki z Božjo pomočjo zdravi, je pa tudi učenjak, ki ga zanima božje delo.

Na predpustni ponedeljek, 2. marca leta 1829, popoldne pride štiriindvajsetletni študent k Favstu na dom. S ceste vodijo stopnice štiri sežnje visoko k pragu. Hišne duri so odprte; iz veže levo so vhodna vrata. Bolnik jih odpre in vstopi v kapelo, na oltarju stoji križ z razpeto Kristusovo podobo in napisom: »Poglej ino prosí zdravje bolnikov!« Pod oltarjem je božji grob.

Nenadoma se narahlo odpro sobne duri in glej ga okostnjaka, ki prikloni lobanjo in iztegne v sprejem desno roko. Trenutek za tem se odpro duri na stežaj in prikaže se ozek črnkast obraz, v črn talar oblečen mali možicelj, ki se prijazno nasmehne. Zdravnik Favst je, ki pokaže na sedež in se k bolniku prisede. Povpraša ga o boleznih in bolnik mu potoži, da so ga zdravniki obsodili za jetičnega. Favst mu odgovori: »Bolezen to svojo nesete v grob, olajša vam zdravljenje homeopatično v daljnem časi.«³⁵

Škodoželjna nagajanja aleopatov pa Favsta ne ustavijo in še raje obiskuje svoje bolnike. 11. maja 1830 se poda v Bohinj, kjer se zadrži teden dni ter se ob povratku 18. maja udeleži tudi procesije v Bitnjah, kjer tudi pridiga. O njegovem uspešnem zdravljenju se zve tudi na Štajerskem. Na kresni dan, 24. junija, začne v Mariboru svoj štajerski obhod in se po mesecu dni poda še na Dolenjsko, kjer pa se zadrži skoraj dva meseca. Šele 20. avgusta je spet doma v Faustulanumu. Ne da bi si odpočil, obišče še domače bolnike in 29. avgusta je že v škofjeloški nunski cerkvi pri novih mašah. Od tu pa še skok v Trst in na obisk k svojemu mladostnemu katehetu, goriškemu nadškofu in prvemu ilirskemu metropolitu, Jožefu Balantu. Na vse svete pa po skoraj celoletnem potepanju ponovno pridiga v domači cerkvi.

Da bi bila mera polna, je imel nekaj težav tudi s sosedi. Kaj je bil vzrok, da so tacenski sosede na pepelnico 16. februarja 1831 zaprli doktorja Favsta v Pušavo, pa lahko le ugibamo. Vendar so bile zamere kmalu pozabljene, saj so ga Tacenci med prošnjo pridigo v križevem tednu, 11. maja, lepo sprejeli v cerkvi sv. Jurija v Tacnu. Na dan svetega Mohorja in Fortunata, 12. julija 1831, se Favst odpravi v Vodice, kjer je blagoslovitev novega pokopališča. Soparen poletni dan pa se je končal s strahovitim neurjem. Precej več sreče z vremenom je imel 25. julija, ko je bil na Šmarni gori in obhajal god župnika Jakoba Prešerna.

Favstovo pomoč iščejo tako ubogi kakor bogati. Dne 27. oktobra 1831 hudo zbolijo lastnik smledniškega ter rocenskega gospostva baron Franc Ignac Lazarini. Pokličejo Favsta, ki baronu svetuje, mu zvesto streže v boleznih in mu daljša štete ure njegovega življenja. Bolezen se vleče skozi zimo, vendar se tako poslabša, da je baron

17. februarja 1832 previden s svetimi zakramenti. Favst je neprestano na poti med svojo Pušavo in Smlednikom. Ko se 5. marca že bogvedi kolikič poda na pot, še ne ve, da se bo ta njegov zadnji obisk pri baronu zavlekel kar na osemindeset dni. Hudo noč preživijo 26. marca, zapoški župnik Breclnik in Favst pri baronu premolita vso noč. Stanje se 8. aprila močno poslabša; baron, ki je ponovno slovesno previden, še narekuje kodicil in blagoslovi svoje najbližje. Kljub skrbni negi baron Lazarini umre na veliki četrtek, 19. aprila, ob četrti uri popoldne, in dva dni kasneje ga ob dveh popoldne častljivo pokopljejo.

Ker je bil tedaj doktor Favst v Smledniku, je to izkoristil tudi nepridiprav, ki se je 14. marca opolnoči splazil v Faustulanum in tam kradel.

Že 6. maja pa je Favst ponovno povabljen v Smlednik na slovesno umestitev novega župnika g. Simona Kavalarija, svojega znanca še iz let 1804–1808, ko je bil Kavalari še kaplan v Šmartnu.

Bolniki prihajajo k Favstu v vse večjem številu; tudi iz daljnih krajev, predvsem bogatini iz Trsta. Vsem ustreže, je pa nemalokrat v zadregi, saj nima postelj. V Smlednik je 15. marca 1833 povabljen na godovanje tamkajšnjega župnika. Prijeten dan pa se slabo zaključí. Ko se okoli pol šestih vračata z g. župnikom proti domu, se v vikerškem klancu zaradi slabe ceste prevrne voz. Favst se tako neizmerno ustraši, da zbolí in šele 27. marca pride ponovno v cerkev. Zelo opeša. Očitna hipohondrija povzroči, da 24. aprila prosi škofa za odvezo od duhovniških molitev. Sam pa se poda na obisk k svojim znancem v Trst. Tu ga 19. maja povabi na kosilo tudi škof Matej Ravnikar, sicer Kranjec, doma iz Vač. Ob tej priliki opravi Favst temeljito spoved, škof pa mu ob slovesu podari tobačnico. Zadovoljen in pomirjen se vrne domov in 25. maja je že v Faustulanumu. Kot članega zdravnika ga 22. junija povabijo v Ljubljano, da bi svetoval pri neki hudi alergiji bolnice Karoline Holzer. Na mali šmaren, 8. septembra 1833, je Favst v Šentvidu, kjer je slovesnost ob umestitvi novega župnika Blaža Potočnika.

Pride leto 1834. Favst peša. Kot Damoklejev meč visijo nad njim še neporavnani računi ljubljanske bolnišnice – stari že skoraj petindvajset let! Odloči se, da se odpravi k znameniti božjepotni baziliki v Mariazell na Štajerskem. V Ljubljani se 27. aprila posloví od svojih prijateljev ter se 5. maja odpravi na pot. Preko Gorenjske in Koroške prispe 28. maja na cilj. Tu dva dni

³⁵ *Nadškofijski arhiv Ljubljana, Župnijski arhiv župnije Šmartno pod Šmarno goro, Razne knjige, Historia liber memorabilium in ecclesia s. Martini sub Kalenberg, ok. 1890.*

kasneje praznuje tudi god cesarja Ferdinanda. Pot ga pelje dalje po Štajerski; mimo Brucka, Gradca, Maribora in Celja se 5. junija vrne domov v Šmartno.

V drugi polovici leta 1834 je izšla Topografija Ljubljane že omenjenega protomedika Lipiča, ki je bil takrat že univerzitetni profesor praktične medicine na Medicinski fakulteti v Padovi. V njej je zajedljivo opisal tudi Faustulanum: »Kdor hoče vrtnice zdravniškega poklica v Ljubljani in njeni okolici trgati brez trnov, naj se odpravi nedaleč od tod v kako romantično samoto, na primer v bližino romarskega kraja, in si tam uredi samotarsko kočo s kapelo ter svoji ustanovi da ime, ki mu bo prineslo tako zeleno srečo. Pri vходу, ki mora nujno voditi skozi kapelo, naj bo napis s prošnjo, naj si vsak, preden prosi za zdravniško pomoč, izprosi razsvetljenje od zgoraj. Razsvetljeni pogled naj se v kapeli ustavi na skrinjici za prostovoljne prispevke, ki je pripravljena sprejeti tudi belič največjega reveža. Iz tega predprostora naj obiskovalec vstopi v okusno in prijazno urejeno lekarno, v kateri se prijateljsko objemajo električnost in magnetizem, živali, rastline in rudnine, stara in nova medicinska stroka. Šele v zadnji sobi bo lahko našel samotarja, pripravljenega na pomoč bolnikom, ki bodo prihajali z vseh koncev Kranjske – peš, na nosilih, na vozilih, na konjih – da bodo pozneje, če bodo priklenjeni na posteljo, prišli v roke istemu zdravniku in ne kakemu drugemu. Skratka, način, kako si zdravnik zagotovi plačo ...«³⁶

Poleti 1835 poprosi mlajši brat Ožbolt Favsta, če bi lahko poskrbel za njegovega sina Ožbolta, ki želi študirati. Favst se zavzame za nečaka in ga na praznik Marije Snežne, 5. avgusta, pošlje na Dunaj, da se vpiše v žolnirski stan za kanonirja. Vendar Ožbolt kasneje opusti vojaški poklic, gre po stričevih stopinjah in vstopi v benediktinski samostan Št. Pavel v Labotski dolini na Koroškem. Postane duhovnik in profesor dogmatike v Celovcu.

Pred Favstom so zopet nove težave. V ponedeljek 30. oktobra obide župnika Pavliča omotica. Zato vodi obrede na praznik vseh svetnikov kaplan Janez Justin, Favst pa med popoldansko pridigo priporoči častitljivega gospoda v molitev. Zdravje se mu slabša, zato se dan po svetem

Miklavžu v Šmartnu posvetujejo o župnikovi boleznih. Pride leto 1836. Ostareli župnik Pavlič je duhovno in telesno oslabil. Favst mu ves čas streže na domu. Od prve postne nedelje, 21. februarja, ima v domači cerkvi tudi šest postnih pridig o Kristusovem trpljenju. Morda mu božja previdnost veleva, da 30. aprila postavi znamenje Križanega na spodnji poti pod svojo eremitažo. Namreč, junija 1836 se pojavi huda epidemija kolere. Izmed dvesto dvajset bolnikov, ki jih zdravi doktor Favst, jih umre le pet. V teh hudih dneh, ko je župnik na zdravljenju, mora pomagati tudi novemu kaplanu Andreju Dremlju pri vsakodnevnih cerkvenih opravilih. V zahvalo da uliti in pri svoji eremitaži postaviti zvon, ki ga je 8. avgusta posvetil knezoškof Wolf.³⁷ Tri mesece kasneje in skoraj natanko leto dni pred svojo smrtjo, 8. novembra 1836, napiše naslednje volilo, imenovano Zvonjenje zoper kolero.³⁸

V imenu Očeta in Sina in Svetega Duha, Amen.

Ker je meseca junija 1836 našo deželo žal zaslužen usekal bič Božji – skrivnostna orientalska bolezen kolera – in je v glavnem mestu Ljubljani, kot tudi v drugih sedmih mestih in krajih, zavlada velika umrljivost, je ta strašna kužna bolezen napadla tudi našo župnijo sv. Martina pod Šmarno goro – ob času, ko se je naš častitljivi gospod župnik zaradi bolezni mudil v toplih, naš tedanji g. kaplan pa je dobil zelo hudo vnetje oči, tako da je komajda še zmožem brati sveto mašo; in je mene samega z vsakim dnem, ponoči in podnevi, oblegalo vse več bolnikov, ki so iskali pomoč, sem v tem žalostnem položaju za našo župnijo napravil zaobljubo: Če bo dobrotljivi Bog z dobrim uspehom blagoslovil moj zdravniški trud in obvaroval našo župnijo pred veliko umrljivostjo bom dal v znamenje hvaležnega spomina vliti in posvetiti zvon, ki nam bo v prihodnje vsak dan ob 9. uri zvečer, ker so večidel ob tej uri obolevali ljudje v prizadetih krajih in ob tem času večinoma tudi umirali, z zvonjenjem hvaležno klical v spomin to veliko dobro delo dobrotljivega Očeta v nebesih.

Ker je, Bogu bodi večno zahvaljeno, naš dobrotljivi nebeški Oče resnično tako milostno varoval našo župnijo, da jih je od 220 obolelih za kolero umrlo le 5, sem jaz izpolnil svojo zaobljubo in namen zvonjenja proti koleri vsak večer ob deveti uri je bil 7. avgusta tega leta tudi javno oznanjen ljudstvu s prižnice župnijske cerkve, s

³⁶ Fran Viljem Lipič, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike, Ljubljana 1834 (Prevod 2003)*, str. 298.

³⁷ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Vizitacije, fasc. 9, fol. 576.

³⁸ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Župnijski arhiv župnije Šmartno pod Šmarno goro, Spisi (1685–1850), fasc. 399.

tem pa je bilo vpeljano zvonjenje, ki odtlej vsak dan poteka v stolpu moje eremitaže in bo potekalo do moje smrti. Po svoji smrti pa bom v večni hvaležni spomin zapustil naslednje volilo:

1. Po moji smrti naj ta, tako imenovani zvon proti koleri, težak stot in 8 funtov, skupaj s priborom preide v last župnijske cerkve sv. Martina in v njeni posesti tudi ostane; prestavljen vanjo iz eremitaže za prej omenjeni namen naj vsak večer ob 9. uri zvoni v zahvalno in priprošnje molitev; v nadomestitev stroškov za njegovo prestatitev naj se iz moje spodaj omenjene knjižice pri hranilnici ali iz moje zapuščine nameni 5 goldinarjev.

2. Za sklad tega zvonjenja zapuščam kapital 100 gld., izpisano sto goldinarjev, ki je v ilirski hranilnici v Ljubljani naložen pod štev. 7604 in sicer na ime Faustus Rensem, ki se, bran nazaj, piše Mesner (cerkovnik, op. p.). (Nota bene: Če bi me smrt pobrala prej, kot bo omenjena hranilna knjižica polnoštevilna, naj se manjkajoče nadomesti iz moje zapuščine.) Kapital teh sto goldinarjev je torej treba naložiti na zadosti varno hipoteko ali pa zanj kupiti njivo, travnik ali del gozda; tako da bo lahko vsakokratni cerkovnik ali pa tisti, ki bo skrbel za to večerno zvonjenje, imel kaj od njega.

3. Če bi zoper vsako pričakovanje (česar naj nas Bog milostno obvaruje) iz katerega si že bodi vzroka to večerno zvonjenje v določeni uri izostalo, dobijo moji najbližji sorodniki popolno in samo v tem primeru veljavno pravico do tega kapitala, zvon proti koleri pa naj potem za vselej ostane imetje župnijske cerkve.

4. In nazadnje še prosim – se priporočam – moledujem – in rotim pri Bogu vsemogočnemu vse tiste, ki jih to službeno in pravno zadeva in se jih tiče, naj vestno, v vsem obsegu in celotnem smislu izvršijo to dobronamerno volilo in se zavzamejo zanj, kakor tudi mi želimo, da bi nam vsem pomagal Bog, Amen.

Curriculum vitae doktorja Faustusa se je zaključil leta 1837. V nedeljo, 11. novembra, na dan farnega zavetnika svetega Martina je sklenil svoje pestro življenje. Zaradi pljučnice je umrl v svojem Faustulanumu v Šmartnu pod Šmarno goro. Njegov grob je blagoslovil stolni dekan in častni kanonik Karl Zorn.³⁹

Po Favstovi smrti so 10. julija 1838 z gubernije stolnemu dekanu Karlu Zornu naročili, naj zasli-

³⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Župnijski arhiv župnije Šmartno pod Šmarno goro, Matične knjige, Knjiga umrlih 1812–1842.

ši predstojništvo župnije, ali so pripravljeni sprejeti to volilo. Pri tem naj bi upoštevali tudi okoliščino, da bo treba – če bi se sčasoma izkazalo, da je treba ta zvon nanovo uliti – ulitje izvršiti na stroške župnijskega premoženja. Zato da bi bilo to volilo lahko župnijski cerkvi prej v breme kot v prid. Častiti gospod stolni dekan se je 3. avgusta odpravil v Šmartno. Tam je od predstojnikov v župnijski cerkvi sv. Martina pod Šmarno goro pridobil naslednjo izjavo o sprejetju volila »Zvonjenje zoper kolero« preminulega Mateja Favsta Gradiška, nekdanjega priorja usmiljenih bratov:

»Ob razmisleku, da je bil umrl gospod Favst Gradišek, tu rojeni župljan, v svojem dejavnem življenju velik dobrotnik župnijske skupnosti in celotne širše okolice in da želimo zato hvaležni častiti njegov spomin, kar smo pripravljene storiti vsaj z vsestransko izpolnitvijo njegove pobožne volje in s sprejetjem njegovega volila, nadalje z upoštevanjem, da se obljubljeni volilo že tako izvaja in da je vsakdanje večerno zvonjenje podarjenega zvona vsakdanja praksa, smo pripravljene sprejeti omenjeno volilo v polnem obsegu listine z dne 8. novembra 1836 in skrbno paziti na njegovo natančno izpolnjevanje, saj je to vsekakor fizično mogoče in je npravno dobro, ker je župnijska cerkev s tem spodbujana k molitvi in hvaležnemu spominu, ker s tem zvonjenjem nadalje ne kršimo nobenega zakona in ker tako, k molitvi vabeče zvonjenje očitno razširja Božjo čast in slavo.

Res je sicer, da bo, če bo zvon potrebno ponovno uliti, to pomenilo stroške, ker pa se to lahko zgodi tudi v primeru, če volila ne sprejmemo in cerkvi ostane samo zvon brez kapitala v skladu – kajti zvon bo tudi pri siceršnji uporabi izpostavljen istim dejavnikom – v tem ne vidimo ovire za to, da volila ne bi sprejeli; upravičeno namreč upamo, da bo župnijsko občestvo s prostovoljnimi prispevki poravnalo ne prevelike stroške za ulitje tega že tako majhnega zvona, kakor tudi sicer vsako nabavo zvonov na Kranjskem gmotno poravna občestvo.«

Izjavo sta poleg župnika Pavliča in kaplana Dremlja podpisala še cerkovnika Aleš Dolinar in Ožbolt Jeras. Tako je bil končno zvon proti koleri 25. oktobra 1838 uradno izročena župnijski cerkvi. Tu je vsakodnevno hvaležno zvonil v svoj namen in dariteljev spomin. Žal pa je med prvo svetovno vojno, kot še mnogo drugih zvonov iz naših cerkva, končal prelit v bogsigavedi kateri topovski cevi.

V zvezi s Favstovim grobom je ohranjena tudi zgodba, ki je vredna, da jo odtegnemo pozabi. Kopianjski župnik Ivan Kogovšek (1884–1966), po materi Marjani Kovač iz Tacna, povezan z Gradiškovimi kraji, je leta 1950 pisal šmarskemu župniku: »*Ko sem kot otrok prišel z materjo v Šmartin, so mi vselej pokazali njegov grob, o katerem so ljudje govorili, da se ni nič ponižal. Imeli so ga za svetega moža. Za ta grob bi še zdaj vedel, če ni že prekopan. Tiste čase ga pa sploh niso nikdar prekopavali. Bil je ob vzhodni strani ob zidu, na zidu je bila slika Kristusovega vstajenja.*«⁴⁰

Zusammenfassung

»IST DAS NICHT EINER, DER DEM TEUFEL AUS DER ARZTTASCHE GESPRUNGEN IST?!«
Sieg und Niedergang des Priors Faustus Gradišek, Wunderdokter aus Krain

Der Beitrag beschreibt den Lebensweg des Barmherzigen Bruders Matthäus Faustus Gradišek. Geboren wurde er am 1. September 1776 in Gamling/Gameljne bei Laibach. Als Zwölfjährigen schickten ihn seine Eltern nach Laibach, damit er den Beruf eines Posamentierers erlernt. Anschließend war er mehr als fünf Jahre als Geselle des Meisters Pergdolt in Zilli tätig.

Er wurde aber nicht glücklich im erlernten Beruf und trat im Jahre 1797 ins Noviziat bei den Barmherzigen Brüdern in Wien ein. In den Jahren 1800 bis 1806 diente er in den Klöstern von Laibach, Feldsberg (heute Valtice genannt)

und Prag. Während dieser Zeit studierte er auch Medizin und schloß am 30. Juni 1806 mit dem Rigorosum an der Karls-Universität in Prag ab.

Im Oktober 1806 sandte ihn der Ordensprovinzial Matthäus Riediger nach Laibach, wo er am 7. April 1807 zum Prior des Klosters und Vorsteher des Spitals der Barmherzigen Brüder bzw. „Konventvikar und Oberwundarzt“, wie ihn der Schematismus vermerkt, ernannt wurde. Unter der Laibacher Stadtbevölkerung galt er als einflußreicher geistiger Führer der Homöopathen. Im Jahre 1808 gründete er eine klinische Schule und als glühender Anhänger der Homöopathie beabsichtigte er, diese in eine homöopathische Abteilung umzuwandeln und damit dem Orden der Barmherzigen Brüder das ausschließliche Recht zur medizinischen Schulung zu ermöglichen. 1811 mußte Gradišek das Spital der französischen Besatzung überlassen.

Als die Franzosen den Orden der Barmherzigen Brüder auflösten, übersiedelte Gradišek erst nach Triest und Ende des Jahres 1824 nach St. Martin unter dem Großkallenberg/Šmarna gora. Dort führte er seine Arbeit in der „Faustulanum“ genannten eigenen homöopathischen Ordination weiter. Im Jahre 1836 heilte er dort erfolgreich an Cholera erkrankte Menschen, starben doch von 220 Erkrankten lediglich fünf. Als Dank dafür stiftete er einen Fonds, genannt „Cholera-Glockengeläuts-Stiftung“.

Doktor Faustus, der zu seiner Lebzeit als Wunderdokter galt, starb zu Martini, am 11. November 1837, in St. Martin und wurde auch dort beerdigt.

⁴⁰ Župnijski arhiv Šmartno pod Šmarno goro, Pismo Ivana Kogovška Karlu Šparhaklu z dne 22. 9. 1950.

Marija Počivavšek

VI MAMCA, PO ČEM PA KROMPIR DASTE?*

Utrip ljubljanske tržnice v Hribarjevi dobi

Med privilegiji, ki so jih dobila ob svojem nastanku naša mesta in trgi, so bili tudi tržni dnevi oz. tedenski sejmi, na katerih se je prebivalstvo preskrbovalo z živili in drugimi potrebščinami. Ljubljana je dobila pravice do tedenskega sejma že pred letom 1200, v začetku 15. stoletja pa je imela že dva tedenska sejma, in sicer ob sredah in sobotah, kar je veljalo do leta 1834. Takrat je nov tržni red poleg obstoječih tedenskih uvedel tudi dnevne trge.¹

Že 1901 se je začela akcija, da bi skrčili ali popolnoma odpravili letne sejme. Magistrat je prišel namreč do zaključka, da so ti sejmi vedno slabši in zaradi tuje konkurence v škodo domačim obrtnikom in trgovcem. Tako je Deželna vlada leta 1907 ukinila letne sejme za blago,² medtem ko so se tedenski še obdržali.

Prodajanje in kupovanje

Ljubljana dolgo ni imela enotnega tržnega prostora, namenjenega prodaji živil. Branjevci

* *Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Studia humanitatis – Apes, Ljubljana 1995, str. 119.*

¹ *Jože Suhadolnik, Drobcji iz zgodovine sejmov na Mestnem trgu, Cankarjevem nabrežju in Krekovem trgu, Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 2000, str. 41.*

² *ZAL, Reg I/1262.*

in kmetje, ki so prinašali blago na trg, so tako prodajali na različnih prostorih. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so se tedenski sejmi in vsakodnevna prodaja odvijali pred mestno hišo, pa tudi na ulicah in trgih v njeni bližini.³ Najbolj živahno je bilo trgovanje pred mestno hišo na Mestnem trgu, kjer je bila s stališča nadzora nad trgovanjem tudi najbolj primerna lokacija v mestu. Levo in desno od Robbovega vodnjaka so tako kmetje prodajali sadje in gobe, v smeri škofije so branjevci prodajali maslo, krompir, zelenjavo, sadje in druga živila, pred mestno hišo pa so bili nanizani predvsem prodajalci mleka ter kmetje z maslom, krompirjem in zelenjavo. Na Cankarjevem nabrežju so prodajali predvsem ribe, na Cesarja Jožefa trgu (današnjem Krekovem trgu) pa je potekala osrednja prodaja krompirja in zelja na debelo. Za Kresijo so bili prodajalci kruha, za škofijskim dvorcem na Pogacarjevem trgu pa prodajalci moke ter kmečki prodajalci sadja. Prodaja mesa in divjačine je potekala v senci kostanjev v Šolskem drevoredu na nabrežju Ljubljanice za licejem, prodaja medu pa med Kresijo in škofijskim dvorcem. Na Prešernovem trgu so branjevke prodajale sadje, na Kongresnem trgu pa je potekalo trgovanje z

³ *Nena Židov, Ljubljanski živilski trg v Hribarjevi dobi, Homo sum..., Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Mestni muzej Ljubljana, Ljubljana 1997, str. 185.*

vipavskim sadjem, agrumi ter suhimi češpljami na debelo.⁴

Ko so skozi Mestni trg v smeri proti škofiji v začetku 20. stoletja zgradili tramvajsko progo, se je moral dotedanji tržni prostor v veliki meri umakniti; preselil se je deloma na Pogačarjev trg, deloma pa v Šolski drevored in na Cesarja Jožefa trg.⁵ Kljub temu je do prve svetovne vojne večina Trnovčank in Krakovčank še vedno prodajala pred mestno hišo. V času župana Ivana Hribarja (1896–1910) je ljubljanski občinski svet večkrat obravnaval vprašanje premestitve obstoječega trga, ki je sčasoma postal premajhen, in gradnje nove tržnice.⁶ Z novo tržnico je Mestna občina želela rešiti tudi higiensko-zdravstvene pomanjkljivosti prodaje, obvladati prekupčevalce in povečati možnosti vpliva na oblikovanje cen. Obstajalo je več načrtov, zato se dolgo časa niso mogli sporazumeti o lokaciji nove gradnje.⁷ Češka tvrdka Fanta-Jireš iz Prage je izdelala več načrtov za novo, pokrito tržnico,⁸ vendar v avstrijski dobi ni prišlo do ureditve teh načrtov. Hribar je očital deželnemu zboru, da je onemogočil realizacijo tega projekta zaradi odlašanja odobritve posojila za tržnico. Nazadnje so se odločili za prostor na Vodnikovem trgu, kjer je do potresa stal licej. Sčasoma – tudi zato, da bi preprečili prekupčevanje – se je prodaja na Vodnikovem trgu začela ločevati od tiste na Pogačarjevem: slednji, na katerem so prodajali največ sadje, je postajal predvsem branjevski, medtem ko so na Vodnikovem kmetje prodajali doma pridelana živila, njim pa se je pridružilo precej Krakovčank.⁹

Večkrat je bilo zaslediti pritožbe, da branjevke na trgu vplivajo na prodajalke s kmetov glede cen naprodaj postavljenih živil. Zato je bila prisotna težnja, da bi bile branjevke in kmečke prodajalke krajevno toliko ločene med sabo, da bi se preprečilo vplivanje na cene.¹⁰ Tržni nadzorniki so kontrolirali prodajalce, če se tega res

držijo. Ohranjene so številne ovadbe branjevok, ker niso prodajale na svojih mestih. Tako je bila npr. branjevka Marija Perdan ovadena, da ni prodajala na odkazanem prostoru, ampak je stalno zahajala med kmetske ženske. Plačala je kazen 6 krajcarjev.¹¹

Prodajalci živil so morali cene svojemu blagu označiti po kakovosti; v skladu s tem predpisom so morale biti na vseh stojnicah tablice s cenami za posamezna živila, ki so jih branjevke razstavile običajno kar po tleh. Zato je leta 1901 je občinski odbor sklenil, da morajo vse prodajalke z zelenjavo, sadjem in drugimi predmeti, ki jih prodajajo na Mestnem trgu, imeti pod košarami in jerbasi podstavke, tako da se košare ne dotikajo tal. Vendar pa ta sklep ni našel pravega odziva pri prodajalkah, ker so še vedno postavljale košare na različne zaboje, stole in druge predmete, kar je dajalo trgu precej neenoten videz.¹²

Na živilski trg pa ljudje niso prihajali samo kupovat. Zlasti šolski mladini je bilo v veselje postajanje pred stojnicami. Tako se je npr. leta 1901 vodstvo II. mestne deške ljudske šole obrnilo na mestni magistrat, da naj ukrene vse potrebno, da se premesti branjevka, ki se je s šotorom namestila na Krakovskem nasipu ob Šentjakobskem mostu. Otroci so namreč postajali pred stojnico in zapravili za sladkarije zadnji vinar, ki so jim ga dali starši za šolske potrebščine, obenem pa so zamujali tudi pouk.¹³

Pravila in norme obnašanja na trgu

Tržni redi so se oblikovali že v preteklosti, in sicer ob letnih in tedenskih sejmih. Tako so se izoblikovale tržne navade, ki so izražale pravice in dolžnosti kupcev in prodajalcev.¹⁴

Ob prelomu stoletja je bil v veljavi tržni red iz 1891. Kmalu se je mestni magistrat lotil izdelave novega, in tako je leta 1908 začel veljati »Tržni red za tedenske sejme in za vsakdanji aprovizorični tržni promet v deželnem stolnem mestu Ljublja-

⁴ Nena Židov, *Ljubljanski živilski trg*, Viharnik, Ljubljana 1994, str. 9–10.

⁵ Marjan Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim ozirom na Hribarjevo dobo*, *Zgodovina Ljubljane (Prispevki za monografijo)*, Ljubljana 1984, str. 228.

⁶ *Obstajalo je več idej za novo tržnico*, npr. Kongresni trg, Šentjakobski trg, zemljišče nekdanjega Knežjega dvorca.

⁷ *V mislih so imeli tržnico ob Poljanski ter Miklošičevi cesti*, leta 1903 so se odločili za Vodnikov trg. ZAL, Reg I/1263.

⁸ ZAL, Reg I/1263.

⁹ ZAL, Reg I/1261.

¹⁰ ZAL, Reg I/1259.

¹¹ ZAL, Reg I/1261.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Po tržnem redu iz leta 1891 je do 1907. leta v Ljubljani bilo poleg običajnih dveh tržnih dni v tednu še petero letnih sejmov ob ponedeljkih, poleg tega pa še 17 živilskih sejmov, in sicer vsakega 8. dne v mesecu*. Vlado Valenčič, *Ljubljanski tržni redi in prepoved prekupčevanja*, *Kroni-*

Branjevke so pred mestno hišo prodajale živila kar na tleh, 1905 (Fototeka Zgodovinskega arhiva Ljubljana).

ni»¹⁵. Določal je, da so tedenski sejmi vsako sredo in soboto, če je katerega od teh dni praznik, pa dan poprej. Na tedenskih sejmih se je po tem tržnem redu smelo prodajati »vse, kar je služilo za živež, z mesom vred, surovi prirodni pridelki, gospodarsko in poljsko orodje, domači izdelki kmetijstva in druge reči za vsakdanje potrebe«. Na vsakdanjem trgu pa se je smelo prodajati meso, sočivje, kuretina, maščoba, jajca, sadje ter druga živila in vsakdanje potrebščine. Prodajo kruha in slaščic pa so na vseh javnih prostorih prepovedali. V tržnih prostorih je bilo prepovedano prodajanje jedi in točenje pijač. Stojšča na tržnih prostorih je prodajalcem odkazovalo tržno nadzorstvo. Novi tržni red je bil v prid domačim trgovcem, ker je določal, da smejo le v mestnem okrožju stanujoči trgovci in obrtniki ob tržnih dnevih na tržnem prostoru prodajati svoje blago. S tem so se želeli znebiti tuje, tudi židovske konkurence.¹⁶

Tržni promet se je začel z ranim jutrom in je trajal do tretje ure popoldne. Da bi omejili prekupčevanje, je bil tržni promet vsak dan v

ka XII, št. 3, 1964, str. 184.

¹⁵ Tržni red za tedenske sejme in za vsakdanji aprovizorični tržni promet v deželnem stolnem mestu Ljubljani, izdan 5. maja 1908, ZAL, Reg I/1262.

času od 1. aprila do 30. septembra do 9. ure dopoldne in v času od 1. oktobra do 31. marca do 10. ure dopoldne omejen le za kupovanje na drobno (za domače potrebe). Do te ure je bilo torej na vsem mestnem ozemlju prepovedano in kaznivo sleherno prekupčevanje vsakdanjih živil, zelenjave, sadja, kuretine, maščobe, jajc itd. Prav tako je bilo od leta 1909 v navedenem času do 9. ure oz. do 10. ure dopoldne prepovedano prekupčevanje sena, otave, detelje in slame. Izvzeto od te prepovedi je bilo le žito in tržna roba, kakor med, suhe češplje na vozovih itd.

Ker so prihajale kmetice na tedenske sejme že dan poprej, se je na trgu pred mestno hišo ob torkih in petkih popoldne ustvaril nekakšen predtrg, ko so branjevke pokupile od kmečkih prodajalk dosti živil in jih nato na tržni dan prodajale občutno dražje. Zato je občinski svet prepovedal prekupčevanje na vsem mestnem ozemlju ob torkih in petkih.¹⁷ Prestopek prepovedi prekupčevanja so kaznovali prvič z globo 2–20 kron, drugič z globo 2–20 kron in odvzemu kupljenega blaga, tretjič pa poleg omenjenega še z začasno prodajno izključitvijo. V vseh treh primerih je bila namesto globe možna zaporna kazen.

¹⁶ ZAL, Reg I/1262.

Prodajalec je bil dolžan na zahtevo kupca vsako količino zahtevanega blaga odmeriti in stehtati. Pri tem se je smel posluževati samo zakonitih in uradno preizkušenih mer, uteži in tehtnic. Blago, za katerega se je spoznalo, da je zdravju škodljivo ali sumljivega izvora, so tržni organi zasegli.

Od tržnega prostora je bilo treba plačevati pristojbino, in sicer so pristojbino od trgovskega blaga plačevali vsak tedenski sejem sproti, od predmetov vsakdanjega trga pa se je pristojbina pobirala na mestnih tržnicah.

Prestopke tržnega reda so kaznovali, če niso spadali pod splošni kazenski zakon, z denarnimi kaznimi do 20 kron ali z zaporom do 48 ur.

Kupite, kupite, sveže blago!

Ljubljanski trg je ponujal za tisti čas pestro izbiro živil. Branjevke so med drugim prodajale tudi artikle, ki so se tedaj komaj uveljavljali, precej je bilo tudi uvoženih stvari. Tudi založenost z domačim blagom (npr. ribe, divjačina) je bila zelo dobra. Pri cenah živil je opazna sicer majhna, a konstantna rast. Vendar pa so cene precej nihale, odvisno pač od letine in ponudbe.

Poglejmo, katere proizvode se je dalo dobiti na ljubljanskem živilskem trgu; kot vir za to so nam služile tabele s cenami, ki jih je potrjeval ljubljanski magistrat.

Ljubljančani so imeli na izbiro več vrst kruha, ki so ga le v manjši meri prodajali na tržnici. Najdražji je bil pšenični kruh (31–37 vinarjev), ki so ga kupovali le premožnejši sloji. Revnejše prebivalstvo je lahko izbiralo med rženim kruhom (26–29 vinarjev) in kruhom iz soržice (zmes rži in pšenice). V pekarnah pa so bile naprodaj še žemlje (cesarske in navadne). Prav tako so le v pekarnah prodajali še slaščice.

Moko so prodajali v trgovinah, pa tudi na trgu. Leta 1905 so se trgovci z moko obrnili na mestni magistrat s prošnjo, da naj ukinejo prodajo moke na prostem (na Pogačarjevem trgu). Kot vzrok so navajali predvsem higienske razloge. Slišati pa je bilo tudi pritožbe, da trgovci moko ponarejajo, predvsem ajdovo, ki da jo mešajo z riževo moko.¹⁸ Prebivalcem Ljubljane so bile na

razpolago tri vrste moke: ajdova (36–52 vinarjev za kg), koruzna (20–30 vinarjev) in pšenična – tip 0, 2, 4, 6 (14–44 vinarjev). Od stročnic pa so prodajali fižol, grah, lečo in proso.

Meso so mesarji prodajali v mesnicah in na tržnici. Izbira je bila zelo dobra: govedina – 1., 2. in 3. kvalitete; od kvalitete je bila odvisna tudi cena (0,92 do 1,40 krone za kg); teletina (1–1,60 krone za kg); ovčje meso; svinjina (1,20–1,80 krone za kg); drobovina (jetra, vranica, pljuča, srce, jezik); salame in razne vrste klobas ter perutnina (kokoši, piščanci, race, gosi, kopuni, poulardi, purani in golobi).

Prodaja mesa tako v mesnicah kot na tržnici je bila higiensko neustrezna. V mesnicah je bil prav gotovo največji problem pomanjkanje ustreznih ledenic. Ledenici v mestni klavnici in na Cesarja Jožefa trgu sta bili »čisto nerabni, ker nista suhi, dovolj mrzli in primerno zračni«.¹⁹ Higiensko oporečna je bila tudi prodaja mesa na tržnici. Večina mesa se je namreč prodajala na prostoru, ki je bil izpostavljen vremenskim nevšečnostim. Rešitev tega problema so videli le v izgradnji ustreznih klavnice in ledenic. Dokler pa se ta načrt ne bi uresničil, so morali tržni nadzorniki strogo nadzorovati snažnost ledenice in stojnic z mesom.²⁰ Iz poročil tržnega nadzornika je razvidno, da se je izvajala stroga kontrola nad mesom in mesnimi izdelki, predvsem nad prekajenim mesom in klobasami, ki so jih prinašali kmetje ob tržnih dnevih v mesto in na trg. Tako so večkrat zaplenili manjše količine neužitnega ali skrajno neokusnega mesa in klobas. Ker je bilo kakovost klobas in prekajenega mesa težje nadzorovati kot kakovost svežega, je tržni nadzornik leta 1903 predlagal, da bi imeli prodajalci mesa in klobas z dežele potrdilo dotičnega županstva, da so izdelki od doma klane živine in da je bila ta ogledana. Župan Hribar se s tem ni strinjal, ker bi to trgovino s tem važnim živilom zelo oteževalo in bi imelo za posledico višjo ceno in manjšo proizvodnjo. Pač pa je predlagal, naj se prodaja klobas strogo nadzoruje in slabo blago zapleni.²¹

Mestni magistrat je odredil, da morajo od januarja 1905 imeti vsi mesarji označene cene mesa. V ta namen so si morali nabaviti črne deščice, ki so jih lahko kupili na magistratu. Posebej so poudarili, da se mora vsako prisilno klanje zdrave

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ ZAL, Reg I/1261.

¹⁹ ZAL, Reg I/1262.

²⁰ ZAL, Reg I/1261.

²¹ *Ibidem.*

govedi razglasiti z napisi, da bi si tudi revnejše prebivalstvo lahko kupilo zdravo meso za nizko ceno, ki jo je določalo klavnično nadzorstvo. Vendar se je tako meso smelo prodajati le na drobno do 1 kg ter na določenih in označenih prostorih.²²

Zelenjava je prihajala na trg predvsem iz Trsta, Gorice in Vipave. Poleti pa je bilo na trgu dovolj domače zelenjave.²³ Gospodinje so na tržnici dobile cvetačo, ohrovt, grah, kumare, kolerabo, korenje, peso, zelje (glavnato ali kislo), čebulo, česen, hren, paradižnik, peteršilj, repo, solato (glavnato, endivijo, motovilec), zeleno, beluše in špinačo.

Tržni nadzorniki so izvajali kontrolo tudi nad zelenjavo. Zaplenili in uničili so pokvarjeno ali neužitno blago. Če primerjamo cene zelenjave v istih mesecih in v različnih letih, lahko ugotovimo, da so cene precej nihale, kar je bilo tudi razumljivo. Odvisne so bile namreč od letine – kadar je bilo dovolj zelenjave, je cena občutno padla. Opaziti je tudi, da so se cene za posamezne vrste zelenjave in sadja gibale v precejšnjem razponu, kar pomeni, da je bila cena odvisna ne samo od kvalitete, ampak tudi od ponudbe in povpraševanja. Razumljivo pa je, da je na ceno zelenjave vplivala tudi sezona; najdražja je bila zelenjava pozimi.

Sadje je Ljubljana dobivala iz Vipave, Gorice, pa tudi z Gorenjske in Dolenjske.²⁴ Ljubljana se lahko pohvali, da je imela na voljo zelo dosti različnih vrst sadja. Poleg jabolk in hrušk so prodajali še marelice, jagode, melone, breskve, maline, lešnike, češnje, borovnice, orehe, višnje, ribez, kostanj, slive, brusnice, limone, grozdje, smokve in pomaranče. Pozimi so se dobila jabolka, hruške ter lešniki in orehi. Aprila so se pojavile že prve češnje. Največ sadja pa je bilo na voljo poleti (marelice, breskve, hruške, češnje, jagode, ribez, brusnice, maline, borovnice) in jeseni (jabolka, hruške, lešniki, orehi, breskve, slive, grozdje). Limone so se dobile v vseh letnih časih, tudi pomaranče, katerih pa ni zaslediti jeseni. Zelo pogosto se je dogajalo, da so na tržnici zaplenili zeleno, še nezrelo sadje, ki je prihajalo pre zgodaj na trg.²⁵

²² *Ibidem.*

²³ Z zelenjavo so trg zalagale ženske iz Trnovega in Krakovega. ZAL, Reg I/1262.

²⁴ ZAL, Reg I/1261.

²⁵ ZAL, Reg I/1262.

Prodaja je bila uspešna; Stritarjeva ulica okoli leta 1906 (Fototeka Zgodovinskega arhiva Ljubljana).

Maščoba je bila naprodaj v različnih oblikah: kot maslo (1,60–3 krone za kg), goveja mast, svinjska mast in kot slanina (sveža ali prekajena). V začetku stoletja se je začela uveljavljati tudi margarina. Medtem ko so ostale oblike maščob prodajali na trgu, pa margarine tam še ni bilo dobiti, na razpolago je bila le v prodajalnah. Kakovost surovega masla, ki je prihajalo na trg, je bila v povprečju zelo dobra. Tudi nad tem živilom je tržno nadzorstvo izvajalo kontrolo, in sicer po refraktometričnem načinu.²⁶

Ljubljanski ribji trg je ponujal bogato izbiro sladkovodnih rib, kot so: menek, ščuka, lipan, sulec, krap, linj, belica, polenovka. Dobili so se tudi raki. Od morskih rib pa so prodajali le sardele in nasoljene slanike. Tudi ribji trg so nadzorovali in često so zaplenili ribe, ki so bile ali ujeete v prepovedanem času ali pa niso imele predpisanih mer.²⁷

Divjačine je bilo največ naprodaj v zimskem času, ko je bila lovska sezona na višku. Prodajali so meso jelena, srne, divje koze, divjega prašiča,

²⁶ ZAL, Reg I/1261.

²⁷ *Ibidem.*

zajca, divjega petelina, ruševca, fazana, jerebice, divje race, sloke, kljunača. Glede deželnega zakona o prepovedanem lovskem času so trg strogo nadzorovali. Prestopnikom so divjačino zaplenili in prodali v korist mestne ubožne blagajne, proti prestopnikom pa so tudi sicer ustrezno ukrepali.²⁸

Gobe so prodajali prebivalci Gorenjske in Dolenjske. Iz poročila tržnega nadzornika za leto 1902 zvemo, da so v sezoni skoraj vsak dan zaplenili večje ali manjše količine »pokvarjenih, gnilih, preveč črvivih ali sicer neužitnih gob«. Da bi uredili trg z gobami, ki je bil v Ljubljani precej živahen, je tržni nadzornik predlagal, da bi se tudi v Ljubljani s posebnim sklepom določile tiste vrste gob, ki bi jih smeli prodajati na trgu. Nadzornik je tako predlagal 10 vrst gob: jurčke, karželjne, mavrahe, lisičke, krepeljce, mavelce, pečenice, sirovke, gomoljike in šampinjone. S tem se je strinjal tudi župan Hribar in sprejeli so odlok, po katerem so na ljubljanski tržnici smeli prodajati le prej omenjene gobe.²⁹

Pestra je bila tudi ponudba **mešanega blaga**. Prodajali so žganje (1,20–2,20 krone za liter), čokolado (2,40–10,60 krone), kakav (5,60–10 kron), surovo kavo (2–4,80 krone). Od začimb in dišav so prodajali janež, kumino, ingver, lovorjev list, majaron, nageljnovc žbice, klinčke, timijan, muškadni cvet, mleto papriko, poper in cimet. Od sirov sta bili na voljo dve vrsti: grojer (1,60–1,80 krone za kg) in ementalec (2,40–3,20 krone). Poleg jedilnega olja (1,40–2,60 krone za liter), ki še ni bilo dosti razširjeno, so prodajali še laško, laneno in repičino olje. Tudi petroleja je bilo več vrst: ameriški, gališki, kavkaški in drugi. Njegova cena se je gibala od 32 do 48 vinarjev za liter. Kilogram mila so prodajali po ceni 56–96 vinarjev. Za luksuzno blago je veljal kitajski čaj; njegova cena je zelo nihala: 4,60–28 kron za kilogram. Od prehrabnih artiklov so prodajali še riž, ješprenj, rozine, mandelje in rum (1,20–7 kron za liter). Cena sladkorja je bila 0,72–1,12 krone za kilogram. Jajca so prodajali sveža in popapnena. Sveže jajce je veljalo 5–10 vinarjev (najdražja so bila pozimi). Kilogram medu je bil po 1,30–4 krone, kg krompirja pa po 6–20 vinarjev.

Okoliški kmetje so vozili v Ljubljano tudi **mleko**. Ljubljana, ki je dnevno povprečno porabila okrog 10.000 litrov mleka, je imela večkrat pro-

bleme, ker ga ni bilo na razpolago toliko, kot bi ga potrebovali. Zato se je mestni magistrat večkrat obračal na posamezne mlekarske zadruga izven Ljubljane v želji, da bi se izboljšala preskrba z mlekom.³⁰ Tudi iz tega razloga je Mestna občina ljubljanska leta 1905 ustanovila lastno mlekarno.³¹ Polnovredno mleko (vsaj 3,2% maščobe) je imelo ceno 18–24 vinarjev za liter, poleg tega pa so prodajali še posneto mleko, ki je bilo občutno cenejše (10–14 vinarjev) in je moralo biti posebej označeno. Kljub temu se je pogosto dogajalo, da so posneto mleko prodajali kot polnovredno, kar se vidi iz številnih ovadb. Iz poročil tržnega nadzornika zvemo, da so jemali vzorce mleka na trgu in po trgovinah, deloma pa so stranke same prinašale mleko v preiskavo. Mleko so preiskovali z lactodensimetrom in po Jerberjevem acidobutyrometričnem načinu. Če so za mleko ugotovili, da je oporečno, so ga zaplenili. Povprečno mleko je imelo 3,1 % maščobe, zato so 1903 uvedli normativ, da mora imeti mleko vsaj 3,2 % maščobe, če se prodaja kot polnomastno.³² Od mlečnih izdelkov so v Ljubljani prodajali še smetano (sladko in kisl) ter skuto.

Vina je Ljubljana letno porabila okrog 25.000 hl.³³ Belo vino so prodajali po 0,88–1,20 krone za liter, rdeče pa po 0,96–1,28 krone. Pivo je imelo ceno 32–40 vinarjev.

Na ljubljanskem **žitnem trgu** so prodajali ajdo, ječmen, oves, koruzo, rž, pšenico in proso. Koruzo so prodajali po ceni 11–18 kron za 1 q, pšenico pa po 14–32 kron.

Glede na to, da so se v tistem času ogrevali le na trda goriva, so za **kurjavo** imeli na voljo bukova drva, smrekovino, borovino, oglje, koks in premog. Kubični meter bukovih drv je bil vreden 9–10 kron, vagon (10.000 kg) trboveljskega premoga je leta 1907 veljal 165 kron, leta 1909 že 180 kron, enako tudi leta 1910. Iz istega leta je ohranjena pritožba ljubljanskega meščana, ki se mestnemu magistratu pritožuje, da imajo kmetje pri drveh premajhno mero (3/4 klaftre prodajajo za 1 klaftro). Zato predlaga mestne mere (klaftre). Od te mere naj bi kmet ali trgovec

³⁰ *Marca 1902 se je magistrat obrnil na mlekarske zadruga v Logatcu, Črnem vrhu nad Idrijo, Starem trgu pri Ložu in v Postojni, če bi lahko redno pošiljale mleko v Ljubljano in po kateri ceni. Od vseh so dobili negativne odgovore, le Črni vrh nad Idrijo bi bil pripravljen pošiljati dnevno 500 l mleka. ZAL, Reg I/1261.*

³¹ *Marjan Drnovšek, Oris ..., str. 230.*

³² *ZAL, Reg I/1261.*

³³ *ZAL, Reg I/1260.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

plačal 20 vinarjev; nadzornik bi pazil na pošteno mero, korist pa bi imela tudi blagajna.³⁴ Iz te in ostalih pritožb je razvidno, da so kupce precej goljufali in da se niso posluževali enotnih mer. Kmetje večkrat tudi niso hoteli drv zmeriti, ampak so postavili ceno npr. za cel voz drv. Razumljivo pa je, da kupci s tem niso bili zadovoljni. Tako so upravičeno zahtevali, da se prodaja drv nadzoruje.

Poklicni zaščitniki kupcev

Konec 19. stoletja je bil v Ljubljani ustanovljen tržni urad kot samostojen gospodarski oddelek. Njegov vodja in obenem edini uslužbenec je bil tržni inšpektor, katerega naloga je bila kontrola živil in nadzor nad tržnim redom v smislu obstoječega tržnega reda. Za izvajanje predpisanih preiskav živil in za opremo s potrebnimi aparati in pripomočki je dobil tržni nadzornik 1050 kron. Razen tega je dobival urad za nadaljnjo nabavo aparatov, za nakup kemikalij, knjig itd. še letno vsoto 100 kron. Tržni urad je bil preskrbljen z važnimi aparati za kontrolo živil, z mikroskopom, z laktodensimetrom (gostomer za mleko), laktoskopom (priprava za ugotavljanje tolšče) in s podobnimi aparati.³⁵

Kot nadzorna organa sta bila tržnemu nadzorniku stalno dodeljena dva mestna stražnika, ki sta delala red na tržnici. Vendar so se le-ti stalno pritoževali, da jih je premalo in da ne zmorejo vsega dela. Slišati je bilo tudi glasove, da stražniki niso bili ustrezno izobraženi o živilih in o njihovi kontroli.³⁶

Leta 1898 je izšlo Službeno navodilo mestnemu tržnemu nadzorniku,³⁷ v katerem so bile opisane naloge tržnega nadzornika in tržnega urada. Mestni tržni nadzornik je imel za osnovno dolžnost, da je nadzoroval tržni promet, vestno pa je moral izvrševati tudi vse tržno-zdravstvene ukaze, predpise živilske policije in tržnega prometa. Za stike s strankami so bile določene uradne ure vsak dan od 11. do 13. ure. Tržni nadzornik, ki je moral paziti, da sta te predpise izpolnjevala tudi njemu podrejena redarja, je moral do 1. maja vsako leto sestaviti in mestnemu magistratu predložiti poročilo o poslovanju tržnega urada v minulemu letu.

³⁴ ZAL, Reg I/1261.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ Službeno navodilo mestnemu tržnemu nadzorniku (izdano 16. 2. 1898), Službena pragmatika za uradnike in sluge mestne občine ljubljanske, Ljubljana 1898.

Tržni nadzornik je imel dolžnost in pravico, da nadzoruje vse prostore, »kjer se prodajajo oz. hranijo, delajo, pridobivajo ali predelujejo živila in potrošne reči«. Preglede so opravljali, dokler so bili trgi in prostori odprti za tržni promet, občasno tudi brez povoda. Nadzornik je smel jemati po lastni izbiri vzorce katerihkoli živil za preizkušnjo, če je izročil lastniku prejemno potrdilo. Za odvzeti vzorec je morala na zahtevo lastnika dati mestna občina odškodnino, ki jo je v višini navadne kupne cene določil mestni magistrat. Ta dolžnost pa mestne občine ni vezala takrat, kadar je na osnovi preizkušnje sodišče obsodilo določeno osebo in izreklo, da je dotično blago zapadlo. Odvzete vzorce je tržni nadzornik pošiljal v preskuševališče oz. je določene preiskave izvajal sam. Če je nadzornik pri kontroli naletel na pokvarjena in zdravju škodljiva živila, je moral odrediti njihovo uničenje.

Tržni nadzornik je pregledoval tudi trgovine in obrtne delavnice. Posebej je moral vsakega četrta leta natančno pregledati pekarnice, kajti snažnost v delavnicah in pekarnah je bila na zelo nizki ravni, pa tudi stanovanjske razmere pomočnikov so bile izredno slabe.³⁸

Žal pa proti raznim prestopnikom ni bilo mogoče še bolj strogo ukrepati, ker v Ljubljani ni bilo avtoriziranega preskuševališča za živila. Mesto je sicer imelo preskuševališče, vendar le-to ni imelo statusa javnega zavoda in ni smelo izdajati veljavnih spričeval o živilih. Zato so morali pošiljati vzorce odvzetega blaga v Gradec ali na Dunaj, kar pa je zahtevalo mnogo časa in dosti stroškov, pa tudi živila so se lahko med potjo pokvarila. Zato so si zelo prizadevali, da bi tudi Ljubljana dobila tako ustanovo. V ta namen so že leta 1907 namenili 400 kron za ustanovitev kmetijsko-kemičnega preskuševališča, a denar ni bil nakazan. Leta 1908 so spet skušali avtorizirati preskuševališče in leta 1910 so končno dobili dovoljenje za njegovo ustanovitev.³⁹

Tržni urad je smel samostojno opravljati sledeče preiskave odvzetih vzorcev in o njih izdajati zakonito veljavne razvide in mnenja:⁴⁰

a) pri pregledovanju mesa in mesnih izdelkov

³⁸ ZAL, Reg I/1261.

³⁹ ZAL, Reg I/1262.

⁴⁰ Službeno navodilo mestnemu tržnemu nadzorniku ..., Ljubljana 1898.

Na Pogačarjevem trgu je bilo živahno, 1906 (Fototeka Zgodovinskega arhiva Ljubljana).

Na podlagi razvidov je lahko zaplenil in uničil zdravju škodljivo meso. Za preiskavo se je posluževal mikroskopa in kemičnih pripomočkov. Pri kontroli mesa so upoštevali tudi sklep, da je od začetka leta 1905 morala vsaka mesnica imeti na vidnem mestu izobešene tablice s cenami za razne vrste mesa.⁴¹ Nekaj časa so meso prodajali samo v mesnicah, od leta 1906 pa so bile dovoljene stojnice za prodajalce mesa, če so jih kontrolirali živinozdravniki.

b) pri kontroli prometa z mlekom

Mestni magistrat je razglasil, da je treba zapleniti vsako mleko, ki bi imelo manj kot 3,2 % maščobe, prav tako onesnaženo mleko oz. mleko, ki se dovažata v nečistih in neprimernih posodah. Večkrat pa je tržno nadzorstvo ravnalo preveč brezobzirno in so vse mleko zlili po tleh. Kmetje so bili zato nezadovoljni, ker se niso mogli pritožiti, saj se na tla zlito mleko ni dalo več preiskati. Pri kontroli mleka pa je imelo tržno nadzorstvo težave tudi glede mer. Magistrat je tako marca 1902 poročal deželni vladi, da so prodajalke mleka iz okolice, ki so prihajale vsak dan ali na tržne dni v mesto, prinašale mleko v različnih posodah: deloma v kovinastih posodah, deloma v litrskih steklenicah, največ pa v steklenicah rogaške slatine (ki

so držale nekaj več kot stari bokal). Za mero teh steklenic ni bilo mogoče šteti, ker so bile različnih velikosti. Pač pa se je za tako steklenico udomačila cena 20 vinarjev. Kupci so sami kontrolirali mero s tem, da so pretočili mleko v lastne posode. Po razpisu deželne vlade je mestni magistrat opomnil kmečke prodajalke, da si naj priskrbijo mere, kar jih je en del tudi storil, nekaj pa jih je na svoje posode dalo domačim kleparjem nezakonito vtisniti litrsko mero. Magistrat je prosil deželno vlado, naj naroči okrajnim glavarstvom oz. županstvom v okolici, da si mora vsaka mlekarica, ki prodaja mleko na trgu ali po hišah, priskrbeti kovinske mere. Očitno se tega sklepa prodajalke mleka niso držale, saj je iz poročila magistrata junija 1903 razvidno, da so nekatere še vedno prodajale mleko v steklenicah rogaške. Zato so sklenili, da se bodo le-te odslej zaplenile, proti prodajalcem in tudi kupcem pa se bo kazensko ukrepalo.⁴²

Za ugotavljanje kakovosti mleka pa je tržni nadzornik uporabljal lactodensimeter in Ferserjev lactoskop (ta določa količino maščobe, ugotavlja primesi moka, sode in salicilne kisline).

c) pri surovem maslu, maslu in margarini so z mikroskopskimi pregledi ugotavljali snažnost in žarkost.

⁴¹ ZAL, Reg I/1261.

⁴² *Ibidem.*

č) **pri žitu** so kontrolirali njegovo identiteto in kvaliteto, množino smeti itd.

d) **pri dišavah** v nezdrobljenem stanju so ugotavljali njihovo identiteto in kvaliteto; pri kontroli zdrobljenih dišav so se posluževali mikroskopa.

e) **pri zelenjavi, krompirju, sadju in gobah** so ravno tako kontrolirali njihovo identiteto in kvaliteto.

f) **pri kavi v zrnih, kakavu in čokoladi** so po zunanosti presojali njihovo kvaliteto.

g) **pri sladkorju** so ugotavljali topljivost v vodi in morebitne primesi moke.

h) **pri kisu** so kontrolirali morebitno okuženost z bakterijami in ugotavljali, če vsebuje primesi žveplove kisline, ostrih snovi in lesnega kisa.

i) **pri vinu in pivu** so gledali na to, če ima kaj umetne barve, primesi salicilne kisline in saharina.

Poleg testov, ki jih je smel nadzornik opravljati samostojno, je lahko izvajal tudi predpreizkušnje, in sicer:

- pri moki s pomočjo mikroskopa, Voglove tekočine in kloroformove preizkušnje;
- pri konzervah zelenega sadja in zelenih prikuhah, pri sirupih, sadnih sokovih, medu je ugotavljal primesi bakra, salicilne kisline, saharina in umetnih barv;
- pri jedilni, pitni in kuhalni posodi je ugotavljal prisotnost svinca.

Tržni nadzornik je poleg vsega naštetega še dvakrat mesečno pregledoval vse tehtnice in mere, ki so se nahajale v Ljubljani v javnem prometu. Morebitne prestopke in nepravilnosti je ovadil in predal mestnemu magistratu v nadaljnji postopek.⁴³

Naloga tržnega nadzornika je bila tudi sestavljanje statistike tržnih cen. Tržno nadzorstvo je imelo posebne tiskane obrazce s sezname živil. Nadzornik pa je mesečno izpolnjeval te pole, tako da je ob vsakem živilu, če je bilo tisti mesec v prodaji, vpisal ceno.

Tržnemu nadzorniku je poleg običajne plače pripadalo letno še 50 goldinarjev (100 kron), s katerimi je nabavljal tiskovine, kemikalije, strokovne knjige itd. Vendar pa je moral ob koncu leta o porabi tega denarja položiti natančen obračun.⁴⁴

Cene rastejo

Zlasti proti koncu prvega desetletja 20. stoletja so postajale vedno glasnejše pritožbe potrošnikov o naraščajoči druginji, ki je prizadela predvsem delavske družine. Le-tem namreč, potem ko so poravnale stroške visokih stanarin, ni ostalo kaj dosti sredstev za življenje.

Najprej stanovanje

Za lažjo predstavitev si pogledjmo višino delavskih mezd⁴⁵ leta 1908: zidarske so se začele pri treh kronah, ključavničarske, mizarske in sodarske pa pri 3,50 kronah. Zgornja meja mizarskih in sodarskih je bila 4,20 krone, zidarskih 4,40 krone, medtem ko so se ključavničarske lahko povzpele do 5 kron. Če ob teh zneskih upoštevamo še visoke stanarine, ki so bile tudi odraz pomanjkanja stanovanj, ugotovimo, da je delavcem ostalo komaj dovolj sredstev za življenje njihovih družin. Kljub živahni stanovanjski popotresni izgradnji je namreč v Ljubljani pred prvo svetovno vojno primanjkovalo zlasti cenejših in manjših stanovanj. In ravno pri majhnih stanovanjih so bili višji stroški, po drugi strani pa je bil pri nižjih dohodkih delež najemnine v okviru celotnih izdatkov višji. Za takšno manjše stanovanje je moral najemnik odšteti do 120 kron letne najemnine; vendar je bilo takih stanovanj le okrog 16 %.⁴⁶

In kakšne so bile cene ostalih stanovanj? Leta 1908 je znašala povprečna najemnina dobro opremljene sobe 30 kron mesečno. Istega leta je bila povprečna letna najemnina za 3-sobno stanovanje 600 kron in za 4-sobno 800 kron. Te cene so veljale za novejši hiše; v starih je bila najemnina nižja. Že leto kasneje so bile najemnine višje: za 3-sobno je bilo letno potrebno odšteti povprečno 660 kron in za 4-sobno 880 kron. Poleg najemnine so morali stanovalci plačati še ostale stroške.⁴⁷

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ *ZAL, Reg I/1260.*

⁴⁶ *Andrej Studen, Stanovati ..., str. 27, 30-31.*

⁴⁷ *ZAL, Reg I/1259.*

⁴³ *Ibidem.*

Neprimerljivo boljši od delavskega pa je bil položaj uradništva. Razpon njihovih plač je bil izredno velik, saj so se delili v 8 plačilnih razredov,⁴⁸ poleg plače pa so bili deležni še dodatkov in drugih ugodnosti, med katere so sodile tudi nižje stanarine. Leta 1909 je bila letna stanarina za uradniško stanovanje z vsemi potrebnimi izdatki:⁴⁹ 320–360 kron za dvosobno, 450–500 kron za trosobno, 600–700 kron za štirisobno, 750–900 kron za petsobno in 1000–1200 kron za šestsobno.

V letih pred prvo svetovno vojno je draginja postajala vedno hujša. Resnici na ljubo pa je treba povedati, da draginje niso občutili samo v Ljubljani, ampak se je kot odraz takratnih (življenjskih) razmer bolj ali manj odražala v celotni Avstriji. Najbolj so občutili draginjo živil in kuriva. Kot enega od vzrokov draginje so šteli prekupčevanje, ki ga je bilo največ na mitnicah. Zato je tržno nadzorstvo skušalo prekupčevanje omejiti in prestopnike kaznovati.⁵⁰

V tem času so se precej povečale tudi cene osnovnih živil – moke, mesa in mleka. Zaradi visokih uvoznih carin (uvoz iz Ogrske)⁵¹ so močno zrasle cene žita in moke; rast cen osnovnih živil in poskuse, da bi se ta rast preprečila, lahko v nadaljevanju vidimo na primeru mesa in mleka.

Za uvoz cenejšega mesa

Od začetka stoletja je bila opazna konstantna rast cen. Slišale so se pritožbe, da ljudje tega ne zmorejo več. Kljub naporom magistrata se je cena mesa le malo znižala. Tudi vlada, trgovinske zbornice in parlament so brez uspeha skušali vplivati na znižanje cen. Za draginjo mesa so navajali več vzrokov, npr. pomanjkanje klavne živine, naraščajočo porabo. Industrijski krogi so menili, da je vzrok visoka cena živine in mesa ter zvišanje cen poljedelskih pridelkov; zastopniki poljedelstva pa so bili prepričani, da je vzrok draginje kartelstvo, prekupčevanje

⁴⁸ *Uradniki v osmem plačilnem razredu so leta 1909 prejeli 1.600–2.200 kron letne plače (+ 504 kron aktivitetnih doklad), v petem 3.600–4.800 kron (+ 966 kron doklad), v najvišjem, prvem, pa 10.000–14.000 kron (+ 1.540 kron dodatkov). Prim.: Eva Holz, Nacionalna problematika uradništva na Kranjskem in Goriškem v drugi polovici 19. stoletja, Magistrska naloga, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1983, str. 155.*

⁴⁹ ZAL, Reg I/1260.

⁵⁰ ZAL, Reg I/1262.

⁵¹ ZAL, Reg I/1263.

in zvišanje delavskih mezd. Spet drugi so kot vzroke navajali visoke carine na žito in živino ter veterinarsko-policijske zapore.

Živino za zakol je Ljubljana dobivala s področja Kranjske, uvoz je bil le minimalen. Ljubljanski občinski svet je, podobno kot so to storila avstrijska mesta, poslal peticijo ministrstvu za notranje zadeve, v kateri je predlagal, da bi se odprle ruske in romunske meje za uvoz klavne živine. Podražitev mesa so postajale namreč vedno bolj občutne. V času 1900–1905 se je cena govejemu mesu zvišala v povprečju za 25 krajcarjev pri kilogramu, telečjemu za 26 krajcarjev, svinjini pa za 16 krajcarjev. To zviševanje cen pa je bilo značilno za vso Avstrijo in Nemčijo. Na ljubljanski trg je neugodno vplivalo tudi dejstvo, da se je na ljubljanskih sejnih pokupilo veliko število govedi za razne zavode, pivovarne, živino so izvažali v primorska mesta, na Koroško, v Italijo, na Češko in Moravsko. Prekupčevalci pa so zalagali tudi obmorska kopališča, zlasti Opatijo ter razna letovišča na Tirolskem z mesom z ljubljanskega trga. Drugi vzrok za visoke cene je bilo nepravo razmerje med prodajalci in kupci, ker je bilo kupcev vedno več kot blaga. Zato bi bilo treba poskrbeti za dovoz živine na živinske sejme, vendar pa je v tuzemstvu ni bilo dovolj. Edino rešitev so videli v ponovnem odprtju meje proti Rusiji in Romuniji, zato so v tej peticiji predlagali ustanovitev klavnic na meji, v katerih bi se pod strogo kontrolo klala živina, ki bi jo uvozili. Vendar pa ta peticija ni prinesla željenega uspeha.⁵²

Leta 1907 so se znižale cene živini, zato je zadruga mesarjev v Ljubljani znižala tudi cene govejemu mesu. Takrat je župan opozoril tudi mesarje, ki so prodajali na stojnicah na Vodnikovem trgu, da naj znižajo ceno mesu, ker imajo na voljo brezplačen prostor. Ker so se mesarji vztrajno upirali vsakemu znižanju cen svinjskemu in telečjemu mesu, je ljubljanski občinski svet že poleti 1904 ustanovil draginjski odsek, ki naj bi vsaj malo ublažil draginjo. Sprevideli so, da se bodo morali poslužiti dopustnih sredstev: določitev maksimalnih tarif in odpoved brezplačnih stojnic, občina pa bi lahko prepovedala tudi prodajo mesa na prostem. Po seji draginjskega odseka julija 1908 so poslali prošnjo deželni vladi, naj vpelje maksimalno tarifo za vse vrste mesa in mesnih izdelkov. Sklenili so tudi, da je treba klavcem in malim mesarjem odpovedati stojnice v Šolskem drevoredu ali pa zahtevati za-

⁵² ZAL, Reg I/1261.

nje pristojbine v znesku 20–30 kron na mesec. Občinski svet je zato predlagal in izvedel maksimalne cene za goveje meso.⁵³ Dva meseca pozneje je sklenil, da se razveljavi razglas, s katerim je določil maksimalno tarifo za prodajo telečjega mesa. Z ozirom na višje cene telet so ta odlok razveljavili in spet uvedli »prosto konkurenco za tako dolgo, dokler se magistrat ne prepriča, da klavci svojega položaja ne zlorablajo na škodo konsumentov«.⁵⁴

Ker je mesa še vedno primanjkovalo, si je ljubljanski magistrat prizadeval, da bi vlada dovolila uvoz argentinskega mesa ne samo Dunaju, ampak tudi ostalim mestom, torej tudi Ljubljani. Decembra 1910 je Ljubljana lahko uvozila 5 ton argentinskega mesa. Druga pošiljka je prišla v začetku leta 1911, tretja pa aprila istega leta. Skupaj je Ljubljana naročila 40 ton argentinskega mesa, ki so ga ljudje radi kupovali.⁵⁵

Premalo in preveč mleka

Težnje kmetov, da bi se mleku cena zvišala in pa želje Ljubljancanov, da bi ostalo pri stari ceni, so konec 1905 pripeljale do »mlečne afere«.

Proti koncu septembra 1905 se je med ljubljanskimi okoličani začela živahna agitacija za podražitev mleka. Izšel je tiskan poziv, podpisan od »združenih kmetovalcev ljubljanske okolice«, v katerem so pozivali, da naj z oktobrom 1905 vsi proizvajalci podražijo liter mleka s 16 na 20 vinarjev. Okoličani so se radi odzvali temu pozivu in naznanili odjemalcem, da se s 1. oktobrom mleko podraži. Med mestnim prebivalstvom je nastalo vznemirjenje. Magistrat je preko Slovenca, Slovenskega naroda in Laibacher Zeitunga pozval vse stranke, katerim se je mleko s 1. oktobrom podražilo, da naj naznanijo imena svojih dobaviteljev tržnemu nadzorstvu. Združeni kmetovalci ljubljanske okolice so pozvali občinski svet, »ki je naščuval prebivalstvo, da naj bojkotira prodajalce mleka zaradi povišanja cene, da naj le-ta prebivalstvo pomiri do 4. oktobra, sicer bodo ustavili dovažanje mleka.« Ogorčenje mestnega prebivalstva je še bolj naraslo, ko so okoličani na odpor meščanov proti podražitvi odgovorili s štrajkom. 4. in 5. oktobra je bila zato Ljubljana skoraj brez mleka, ker večina proizvajalcev ni hotela pripeljati mleka po stari ceni. Zbrano meščanstvo je na javnem shodu

protestiralo zoper podražitev mleka in pozvalo mestni magistrat, da naj uvede na raznih krajih mesta mlekarne, da bi se s tem preprečil pritisk na mestno prebivalstvo in da naj ostro nastopi »proti hujskačem, ki okoličane podpihujejo zoper mestno prebivalstvo.« Mestnemu magistratu se je naročilo, »naj najhitreje dobi dovolj mleka po primerni ceni in ga v lastni režiji prodaja«. Magistrat je sklenil dogovor z mlekarskima družgama v Mošnjah pri Radovljici in v Brezovici. Obe sta se zavezali, da bosta dostavljali mleko vsaj s 3,2 % maščobe za ceno 15 vinarjev. Že 7. oktobra je magistrat začel v lastni režiji prodajati mleko, najprej na trgu, nato na magistratu. Okoliški kmetovalci so se ustrašili konkurence in so spet začeli ponujati mleko po stari ceni. Zaradi te konkurence in strožjega nadzorstva se je tudi kakovost mleka izboljšala. Ker so se odjemalci vrnili k starim mlekarjem in ker je bil magistrat vezan jemati od navedenih mlekarn vse mleko, je prišel zaradi prevelike količine mleka v neprijeten položaj. Bili so dnevi, ko je ostalo celo 1000 litrov mleka, ki so ga morali za vsako ceno prodati ali pa brezplačno razdeliti, saj so potrebovali transportne posode. Deloma je začela mlekarne izdelovati smetano in sir, deloma pa so ga, po nizki ceni, prodajali ali razdelili med reveže; ker pa je poleti primanjkovalo hladilnih naprav, se je mnogo mleka pokvarilo in sesirilo.⁵⁶

S shodi proti draginji

Draginja je seveda najbolj prizadela delavsko prebivalstvo. Zato so delavci organizirali shode, na katerih so zahtevali znižanje cen osnovnim življenjskim artiklom.

Prvi so se odzvali kovinarji. 12. julija 1908 so se zbrali na shodu v Ljubljani in zbrani delavci so poslali na občinski svet sledečo resolucijo: »Oziroma se na dejstvo, da se živila neprestano dražijo, pozivajo zbrani delavci občinski svet, naj preštudira cene mesa, kruha, piva, vina in pa onih poljskih in vrtnih pridelkov, ki se privažajo na ljubljanski trg, ter naj dogovorno s pristojnimi oblastmi določi od časa do časa resničnemu stanju primerne maksimalne cene, ki bi bile za vse prodajalce obvezne. Ako bi tega iz raznih vzrokov občinskemu svetu ne bilo mogoče storiti, naj seže k lastni produkciji in ustanovi najlastno mesnico ali pekarno, ali mlin ali mestno pivovarno, kakor že imajo druga večja mesta«.⁵⁷

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ ZAL, Reg I/1262.

⁵⁵ ZAL, Reg I/1261.

⁵⁶ ZAL, Reg I/1261, 1262.

⁵⁷ ZAL, Reg I/1260.

Dan pozneje je bil shod tobačnih delavcev, na katerem so zahtevali znižanje cen mesu in določitev maksimalnih tarif za meso, kruh in poljske pridelke. Če občini to ne bi uspelo, predlagajo, naj sama ustanovi svojo mesnico, mestno pivovarno in druga podjetja, kakor jih imajo tudi druga mesta v svoji režiji.⁵⁸

Podobno resolucijo so štiri dni pozneje poslali tudi železničarji, ki so zahtevali lastno mestno mesnico, pekarno, mlin in pivovarno.

Župan Hribar je vse te pobude zavrnil kot nerealne, ker tovrstna podjetja zahtevajo veliko kapitala in v vseh mestih, v katerih so jih ustanovili, poslujejo z velikimi izgubami. Tudi draginjski odsek jih je zavrnil kot neizvedljive.

Vsi ti protesti delavcev torej niso prinesli želenega uspeha. To je bil namreč čas, ko draginja ni pestila samo Ljubljane, ampak je zajela celo Avstrijo, pa tudi Nemčijo. Tudi naši kraji so bili del procesa, ki je zajel vso zahodno Evropo, procesa, v katerem je začela padati realna življenjska raven predvsem nižjih slojev.

Zusammenfassung

MÜTTERLEIN, UM WIEVIEL VERKAUFEN SIE DENN DIE KARTOFFELN?

Der Puls der Laibacher Marktplatz zur Zeit des Bürgermeisters Hribar

Ljubljana hatte lange keinen einheitlichen Platz, der als Markt vorgesehen war. Die Markthändler und Bauern, die ihre Waren auf den Markt brachten, verkauften sie auf verschiedenen Standorten. In der Zeit des Bürgermeisters Ivan Hribar (1896–1910) behandelte der Laibacher Stadtrat des öfteren die Frage einer Verlegung des Marktes und des Baus einer neuen Markthalle. Mit einem neuen Markt wollte die Stadtgemeinde Ljubljana die hygienischen und gesundheitlichen Mängel beim Verkauf eindämmen, die Zwischenhändler kontrollieren und die Einflußmöglichkeiten auf die Preisgestaltung vergrößern. Als im Gebiet zwischen Mestni trg und Diözese eine Straßenbahnlinie gebaut wurde, mußte der Markt umsiedeln (in die Gegend von Pogačarjev trg, Šolski drevored und den heutigen Krekov trg). Schließlich entschied man sich für den Platz, an dem zuvor das Lyzeum gestanden war.

⁵⁸ ZAL, Reg I/1261.

Des öfteren wurden Beschwerden laut, daß die Marktfrauen auf die Verkäuferinnen vom Land Einfluß hinsichtlich der Preisgestaltung ausübten. Daher wurde angestrebt, daß die Marktfrauen und die Bäuerinnen getrennt voneinander verkaufen, damit es zu keinen Beeinflussungen der Preise kommt. Die Marktaufsicher kontrollierten, ob sich die Verkäuferinnen wirklich daran hielten. Es sind zahlreiche Anzeigen gegen Marktfrauen erhalten, weil sie nicht auf den ihnen zugedachten Plätzen verkauften.

Eine Marktordnung regulierte den Verkauf auf den Märkten und dem Lebensmittelmarkt. Die alte Marktordnung aus dem Jahr 1891 war veraltet, daher arbeitete der Stadtmagistrat eine neue aus, die 1908 in Kraft trat. Sie legte fest, was auf dem täglichen Markt verkauft werden durfte: Fleisch, Huhn, Leguminosen, Fette, Eier, Obst und andere Lebensmittel und Güter des täglichen Bedarfs. Auf allen öffentlichen Plätzen war der Verkauf von Brot und Konditorwaren verboten, während im Marktbereich der Verkauf von Speisen und der Getränkeausschank verboten waren. Die Standplätze am Markt wurden den Verkäufern von der Marktaufsicht zugewiesen.

Der Marktverkehr begann frühmorgens und dauerte bis drei Uhr nachmittags. Weil die Bäuerinnen bereits einen Tag vor Beginn der Wochenmärkte kamen, entwickelte sich dienstags und freitags vor dem Rathaus eine Art Vor-Markt, wo die Marktfrauen von den Bäuerinnen viele Lebensmittel aufkauften und diese dann am Markttag merklich teurer verkauften. Deshalb verbot der Gemeinderat im gesamten Stadtgebiet den Zwischenhandel an den Tagen vor dem Wochenmarkt, also an Dienstagen und Freitagen. Die Verkäufer waren verpflichtet, auf Wunsch des Kunden jede verlangte Menge der Waren abzumessen bzw. abzuwiegen. Dabei durften sie nur gesetzliche und amtlich geprüfte Meßbecher, Gewichte und Waagen verwenden. Waren, für die festgestellt wurde, daß sie gesundheitsschädigend oder verdächtigen Ursprungs sind, wurden von den Marktorganen beschlagnahmt.

Für die damalige Zeit verfügte Ljubljana über eine bunte Auswahl an Lebensmitteln. Die Versorgung mit heimischen Produkten (Fleisch, Obst, Gemüse) war sehr gut. Man konnte am Markt auch viele Waren bekommen, die sich damals gerade erst durchzusetzen begannen, sowie viele importierte Produkte wie Schoko-

lade, Kaffee, einige Gewürze und Duftstoffe, chinesischen Tee usw..

Die Lebensmittelkontrolle und die Überwachung der bestehenden Marktordnung oblagen einem Marktinspektor, dem zwei städtische Wachmänner bzw. Polizisten beistanden. Der städtische Marktaufseher mußte alle Anordnungen gesundheitlicher Art sowie Vorschriften der Lebensmittelpolizei und des Marktverkehrs vollziehen. Zu diesen Zwecken verfügte das Marktamt über einige Apparate zur Lebensmittelkontrolle. Die Überprüfung der Räumlichkeiten und der Lebensmittel wurde während der Öffnungszeiten der Märkte durchgeführt, zeitweise auch ohne konkreten Anlaß. Der Aufseher durfte nach eigener Wahl Proben jedes beliebigen Lebensmittels zur Kontrolle entnehmen, wenn er dem Eigentümer dafür eine Empfangsbestätigung aushändigte. Für die entnommene Probe mußte die Stadtgemeinde auf Forderung des Eigentümers eine Entschädigung auszahlen, die vom Stadtmagistrat in Höhe des gewöhnlichen Kaufpreises festgelegt wurde. Diese Verpflichtung der Stadtgemeinde entfiel, wenn nach einer Prüfung das Gericht eine bestimmte Person verurteilte und festlegte, daß die betreffende Ware der Stadt anheimfiel. Die Proben wurden vom Marktaufseher in Prüfanstalten geschickt

- bis zum Jahr 1910 nach Graz oder Wien - bzw. führte er gewisse Überprüfungen auch selber durch. Wenn der Aufseher bei seinen Kontrollen auf verdorbene und gesundheitsschädigende Lebensmittel stieß, mußte er ihre Vernichtung anordnen. Eine weitere Aufgabe des Marktaufsehers war die Erstellung von Statistiken der Marktpreise.

Insbesondere gegen Ende des ersten Jahrzehnts des 20. Jahrhunderts wurden die Beschwerden der Verbraucher über die wachsende Teuerung, die vor allem Arbeiterfamilien betraf, immer lauter. Arbeiterfamilien blieb, nachdem sie die hohen Wohnungsmieten beglichen hatten, nicht mehr genug zum Leben. Am stärksten spürten sie die Verteuerung von Lebensmitteln und Heizmaterial. Deshalb organisierten Arbeiter (zum Beispiel Metallarbeiter, Tabakarbeiter und Eisenbahner) Versammlungen, auf denen sie eine Senkung der Preise von Artikeln des täglichen Bedarfs verlangten. Besser war die Situation der Beamten, denn zu deren Vergünstigungen gehörte auch eine niedrigere Wohnungsmiete. Man muß jedoch hinzufügen, daß die Teuerung nicht nur in Ljubljana spürbar war, sondern sich als Widerspiegelung der damaligen (Lebens)Verhältnisse in ganz Österreich bemerkbar machte.

Martin Premk

»KMALO NE BO VEČ POŠTENEGA KONJA ALI GOVEDA PRI NAS«

Nekaj podatkov o tihotapstvu čez Javornike

»Rapalska meja« v Javornikih in Loška dolina

Na začetku stoletja Velika Britanija, Francija in Rusija niso bile države, kakršne poznamo danes, temveč veliki imperiji, ki so se raztezali po vseh celinah. Prav nič jim ni bilo težko trgovati s tujo zemljo, zato so sredi prve svetovne vojne, ki se je pravzaprav začela zaradi različnih pogledov na delitev tuje zemlje, te države z Italijo sklenile londonsko pogodbo. V tej pogodbi so se antantne države zavezale, da dotlej nevtralni Italiji za vstop v vojno na njihovi strani »dodelijo« južno Tirolsko, Istro, dele Slovenskega primorja in Dalmacije. Italija je maja 1915 vstopila v vojno na antantni strani, vendar njena vključitev v vojno ni niti malo spremenila razmer na bojiščih. Po ponižujočem porazu pri Kobaridu oktobra 1917 so morale Italiji ostale sile celo priskočiti na pomoč. Kljub temu je bila Italija ob koncu vojne zmagovalka in je lahko zahtevala obljubljeni ozemlje. Po podpisu premirja s tedaj že razpadajočo Avstro-Ogrsko 3. novembra 1918 so italijanski vojaki začeli zasedati ozemlje, kot je bilo določeno v premirju in v londonski pogodbi. Določila, do kod lahko italijanska vojska prodre in zasede ozemlje, so bila dokaj nejasna, zato so italijanski vojaki prišli skoraj do Ljubljane. Sredi novembra jih je pri Logatcu ustavil polkovnik

Stevan Švabič s skupino bivših srbskih vojnih ujetnikov. Takrat je bilo italijansko napredovanje ustavljeno na »demarkacijski liniji«, ki je potekala med Vrhniko in Logatcem. Proti jugu je »demarkacijska linija« tekla mimo Borovnice preko Rakeka, ki je tudi bil pod italijansko okupacijo, do Javornikov in po vzhodnem robu javorniških gozdov proti morju, tako da je bil italijanski tudi Snežnik, najvišji vrh javorniških hribov. Po pogajanjih na mirovni konferenci v Parizu 1919, kjer Kraljevina SHS ni imela kake velike besede, so se neposredna pogajanja med Italijo in Kraljevino SHS o naši zahodni meji začela poleti 1920. Pripravili so vse potrebno za konferenco, ki je bila od 7. do 11. novembra 1920 v Rappalu v Italiji. Tu je Kraljevina SHS pod pritiskom Velike Britanije in Francije, pa tudi zaradi notranjih razmer, 11. novembra 1920 podpisala rapalsko pogodbo o meji. Ta pogodba je Italiji prepustila Trst, Gorico, Postojno, Idrijo, Istro, otoka Cres in Lastovo ter mesto Zadar. Slovenijo je ta meja presekala na črti Triglav - Planina - Snežnik in tako prepustila Italiji skoraj tretjino Slovencev. Na terenu so mejo začeli določati februarja 1921, takrat je »demarkacijska linija« prenehala veljati in Italijani so morali zapustiti Logatec, Rakek in Planino. Predsednik razmejivne komisije je bil general Rudolf Maister, ki je komisiji načeloval do svoje upokojitve oktobra 1923. Komisija pri svojem

delu ni imela veliko svobode, temveč je le prenašala na teren mejo, ki je bila že zelo natančno zarisana v rapalski pogodbi.

Loška dolina se je znašla »na meji« že v času »demarkacijske linije«, z rapalsko pogodbo pa se je meja ustalila v Javornikih, približno štiri do pet kilometrov zahodno od Loške doline. Nova meja in Loška dolina sta počasi začeli dobivati tudi potrebno infrastrukturo. Najprej so prišli mejo varovat ruski graničarji – »vranglovci«. Ti so v kraljevino SHS pribežali po porazu v ruski državljanski vojni in jih je oblast v Beogradu poslala varovat zahodno in severno mejo. Znani so bili po tem, da do domačega prebivalstva niso imeli prav najlepšega odnosa. Zatem so na mejo prišle redne enote Vojske Kraljevine SHS in kasneje Jugoslavije. Vojaki – graničarji so bili pogodbeni vojaki, pogosto doma iz južnejših delov Jugoslavije, njihovi oficirji pa aktivni oficirji pehote. Živel so v posebno za njih zgrajenih stražarnicah ali pa so bili nastanjeni pri domačinih.¹ Na italijanski strani pa so mejo čvale enote Guardia alla Frontiera (GaF), po vzponu fašizma pa tudi posebne enote fašistične mejne milice. Na novo mejo je prišla tudi carina; Loška dolina je imela le carinarnici v Kozariščah in Leskovi dolini, ob poti, ki je vodila proti Ilirski Bistrici. Bolj kot carina je na življenje prebivalstva vplival *Pravilnik o dvolastnikih*, ki je določal, da ima lahko vse prebivalstvo v desetkilometrskem pasu ob meji »obmejno karto« – prepustnico za prehod meje, če so lastniki posestva onkraj meje. Večina prebivalstva Loške doline pa je imela svoje gozdne posesti v Javornikih.² »Obmejno karto« so poleg lastnikov »dvolastnih posestev« lahko imeli tudi njihovi družinski člani, najeti delavci in člani zadrug, tako da je prepustnico imela večina prebivalstva. S to prepustnico so lahko prehajali mejo tudi izven carinskih poti, s seboj so lahko imeli delovno živino ali pa živino s seboj gnali na pašo. Če so koga ujeli pri tihotapstvu, je lastnik »obmejno karto« seveda izgubil. Tik pred drugo svetovno vojno je meja Loški dolini prinesla še

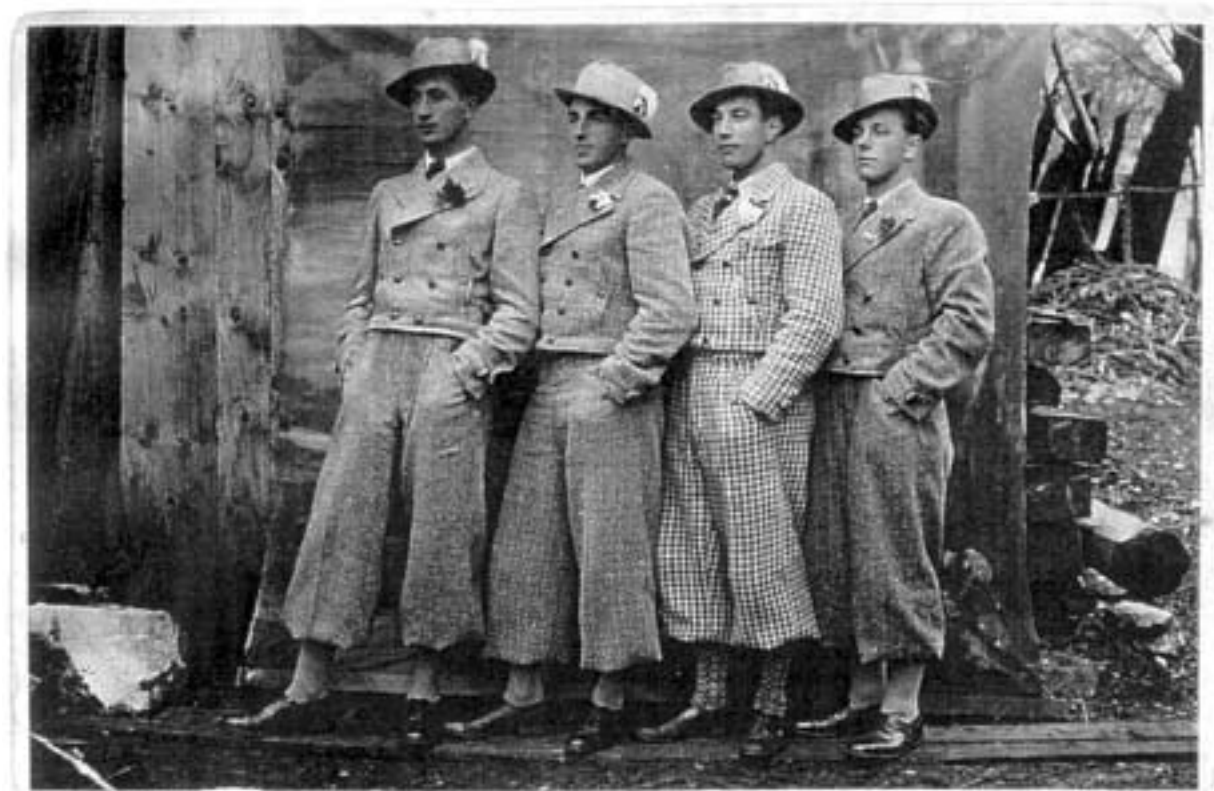
¹ O življenju graničarjev ob meji, odnosih z domačim prebivalstvom in o novi meji je zdravnik dr. Bogomir Magajna leta 1934 napisal povest *Graničarji*. Magajna, Bogomir: *Graničarji*, Celje, 1934.

² Veliko posest v Javornikih je imel tudi nemški princ Hermann Schönburg - Waldenburg, snežniški graščak, lastnik gradu Snežnik pri Kozariščah. Ta je svojo posest na italijanski strani obdržal tako, da si je pridobil italijansko državljanstvo. Agrarni reformi v Italiji se je izognil tako, da je vrh Snežnik (1796 m) podaril fašistični vladi. Ta je potem z nazivom »grof Snežniški« (Conte di Monte Nevoso) obdarila »osvoboditelja Reke«, fašističnega pesnika Gabriella D' Annunzia.

utrdb in bunkerje »Rupnikove linije«. Ta sistem utrdb so začeli graditi leta 1937 in ga do napada na Jugoslavijo aprila 1941 niso uspeli v celoti dokončati. Ovire in bodečo žico »Rupnikove linije« so postavili prav sredi Loške doline, utrdb in bunkerje pa so zgradili na vzhodnih pobočjih. Jugoslovanska vojska je celo hotela v vojaško skladišče preurediti Križno jamo nad Ložem. Italijanska stran pa je svoj sistem utrdb začela graditi že na začetku tridesetih let.³ V Javornikih so zgradili veliko vojašnic, novih cest, vodnih zbiralnikov, bunkerjev in različnih ovir.

V Loški dolini je med obema vojnama živelo nekaj čez pet tisoč ljudi. Prebivalstvo se je večinoma ukvarjalo s kmetijstvom, vendar je le malo ljudi živelo izključno od dela na njivah, v sadovnjakih ali od živinoreje. Večini ljudi je zaslužek nudil tudi les iz gostih gozdov okoli Loške doline. Med vojnama so v dolini delovala tri večja lesna podjetja – žage, ki so zaposlovala domačine, zraven je bilo še okoli deset manjših rečnih žag, ki so bile hkrati tudi mlini. Tako lesno podjetje z žago je bilo »Karel in Franjo Kovač, lesna industrijalca in podjetnika«, ki je v tridesetih letih zaposlovalo od 50 do 150 nekvalificiranih delavcev, plačanih od 2,25 do 4,50 dinarjev na uro ali 300 do 400 dinarjev na mesec. Okoli deset kvalificiranih in vodstvenih delavcev je bilo plačanih 900–3500 dinarjev na mesec. Njegova *svitlost* gospod graščak plemeniti Herman Schönburg - Waldenburg so bili lastniki »Parne žage Marof in trgovine z lesom«. Podjetje je zaposlovalo od 25 do 40 nekvalificiranih delavcev, plačanih od 3 do 3,30 dinarjev na uro. Od 5 do 7 delavcev upravnega in tehničnega osebja je dobilo od 1300 do 2300 dinarjev na mesec. Tretje lesno podjetje v dolini je bilo »Franjo Žagar d.z.o.z, lesna industrija in trgovina«. V tridesetih letih je zaposlovalo od 50 do 100 delavcev, plačanih od 24 do 38 dinarjev na dan, ter okoli deset upravnih in tehničnih delavcev, plačanih od 1300 do 3900 dinarjev na mesec. Vsi trije obrati so letno proizvedli tudi do 45.000 kubičnih metrov žaganega lesa, ki so ga iz doline odpeljali do železniške postaje na Rakeku, od tam pa so ga večinoma izvozili v Italijo. Tudi prevoz lesa je nudil zaslužek. Kmetov, ki so se ukvarjali s *furmanstvom*, je bilo leta 1922 v dolini kar okoli 350, v tridesetih letih

³ Sistemi utrdb in betonskih bunkerjev so značilni za čas med vojnama ter so posledica izkušenj in razmišljanja iz prve svetovne vojne. Gradile so jih skoraj vse države, najbolj znane so francoska Maginotova linija, nemška Siegfriedova linija, grška Metaksisova linija, Marethova linija v Tuniziji itd.

Od leve proti desni: Janez Žnidaršič, France Žnidaršič, Ludvik Sterle, Tone Perovšek – vsi tihotapci iz Loške doline, ki so očitno imeli dovolj denarja za lepe obleke. (Fotografija je last družine Žnidaršič.)

pa nekaj čez dvesto. Za voz lesa, ki so ga s konjsko ali volovsko vprego pripeljali do Rakeka, so dobili 100–140 dinarjev, oziroma so bili plačani od 3.50 do 4 dinarje za 100 kilogramov prepeljane lesa. Nekateri furmani so vozili samo pozimi in spomladi, poleti in jeseni pa so v gozdu sekali les za lesna podjetja, za kar so bili plačani od 25 do 30 din na dan.

Čeprav je bila lesna industrija v Loški dolini dokaj razvita, položaj prebivalcev ni bil najboljši. V časopisu Neodvisnost so leta 1937 v reportaži o Notranjski napisali, da »kmetom ne cvetijo zlate ure«. Dela ni bilo za vse, veliko ljudi se je izselilo, največji udarec za gospodarstvo v Loški dolini pa so bile gospodarske sankcije proti Italiji zaradi napada na Etiopijo v letih 1935/36. Društvo narodov je Italijo razglasilo za napadalca in sankcije so začele veljati 18. novembra 1935. Sankcije so prepovedovale uvoz iz Italije, izvoz pa je bil dovoljen, razen konj in drugih vlečnih živali, ki bi jih lahko uporabljala vojska. Udarec, ki je zadel lesno gospodarstvo v dolini, pa so bile italijanske protisankcije. Italija je razglasila bojkot blaga iz vseh držav, ki so spoštovale sankcije in tako ni bilo več mogoče izvažati lesa v Italijo, kar je porušilo sistem proizvodnje in prevoza lesa,

ljudje pa so ostali brez dohodkov. Ker je bilo skoraj vse prebivalstvo v Loški dolini, pa tudi v ostali Notranjski, vezano na proizvodnjo lesa, je položaj že mejil na katastrofo, dokler ni bil po končani vojni v Etiopiji zopet dovoljen izvoz lesa v Italijo.⁴

Tihotapci in tihotapstvo

Nova meja v Javornikih je slovela še po novi »gospodarski panogi«, ki jo je prinesla okoliškemu prebivalstvu – po tihotapstvu. Okoliško prebivalstvo z obeh strani meje je tihotapilo ob celotni rapalski meji, najbolj pa je po tihotapstvu slovela Notranjska, posebno Loška dolina, ki leži tik ob vzhodnem vznožju Javornikov. Kot bomo videli, je tihotapstvo lahko v enem dnevu prineslo mesečni zaslužek delavca. Seveda je bilo tihotapstvo nezakonito, zato se kakšni uradni dokumenti o tej dejavnosti niso mogli ohraniti. Ohranilo pa se je nekaj zapisov služb notranje pokrajinske in pozneje banske uprave ter nekaj zapisov v takratnih časopisih. Kako se je tihota-

⁴ O meji in Loški dolini povzeto po: Premk, Martin: Meja v Javornikih in življenje v Loški in Cerkljski dolini med vojnama, diplomska naloga, FF, Ljubljana, 1999, str. 8–41.

Skupina tihotapcev iz Loške doline. (Fotografija je last družine Žnidaršič.)

pilo, so najbolje vedeli povedati ljudje, ki so sami tihotapili v letih pred drugo svetovno vojno:

Franjo Bavec, rojen 1918 v Iga vasi

Čez mejo je tihotapil od leta 1935, ko je bil star sedemnajst let, do 1. septembra 1937, ko so ga Italijani ujeli v Brkinih med Ostrožnim brdom in Janževim brdom. Skupina tihotapcev, v kateri je bil tudi on, je bila izdana zaradi denarja. Na sodišču na Reki je bil obsojen na 3 leta zapor, pred obsodbo pa so mu Italijani podtaknili lažno priznanje, češ da je obsojen zaradi političnega prehoda meje.⁵ Kazen je prestajal v zaporih na Reki in v mestih Civitavecchia in Tarquinia v srednji Italiji. Iz italijanskih zaporov je prišel 27. marca 1941.

Dejal je, da so tihotapili vsi mladi v Loški dolini, ki so bili za to sposobni in so imeli dovolj poguma. Nekateri, ki so bili mlajši, so hodili čez mejo na skrivaj pred domačimi. Najbolj znan,

⁵ Policijski zakon iz leta 1926 je veleval, da se kdor brez pome ali druge, po mednarodnih dogovorih veljavne listine prekorači ali skuša prekoračiti državno mejo, kaznuje z zaporom najmanj treh let in kaznijo najmanj 20.000 lir, če je bil prehod političnega značaja. V vseh drugih primerih je bila kazen najmanj šest mesecev in globa najmanj 2000 lir. Čermelj, Lavo: *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Ljubljana, 1965, str. 289.

pogumen in izkušen tihotapec je bil Vinko Baraga - Levček iz Iga vasi. Tihotapljenje čez mejo se je dogajalo skoraj nenehoma. Za prehod meje so lahko uporabljali obmejno karto (*Carta di frontiera*). S tihotapstvom so se ukvarjali zaradi revščine, nezaposlenosti in izboljšanja življenjskih razmer. Z denarjem, ki ga je zaslužil s tihotapstvom, si je izboljševal življenje, si kupil obleko in potrebščine za domačo hišo in družino. Trgovino, predvsem s konji, so organizirali lokalni trgovci, ki so sklenili posel, fantje pa so konje odgnali čez mejo. Za »trajbanje« konja čez mejo so bili plačani 300 din, zaslužek od trgovine s konji so pobrali trgovci. Tihotapilo se je največ konje, pa tudi les, tobak in saharin. Kupčije s konji so bile ponavadi dogovorjene vnaprej, konje je bilo potrebno odgnati na dogovorjeno mesto čez mejo. Čez mejo se je hodilo podnevi ali ponoči, včasih celo dvakrat na dan. Tihotapske poti so bile različne po vseh Javornikih, redno so jih menjali, ker so konji puščali sledi. Količine konj, ki so jih »trajbali«, so bile različne, tudi po 30 in 50 konj naenkrat. Vsak konj je imel svojega gonilca, redko je en človek vodil dva konja. Največ se je tihotapilo po letu 1935 do začetka vojne. Poleg grožnje zaporu za ujete tihotapce, posebno na italijanski strani, je večkrat prišlo do streljanja na tihotapce; jugoslovanski graničarji so včasih

čakali na tihotapce in potem streljali. Po njegovih spominih je bilo na meji ubitih 5 ali 6 tihotapcev. Italijanski graničarji so njemu dvakrat ustrelili konja, ki ga je vodil, enega na Mežališču pod Snežnikom in enega pri hribu Kalvarija pri Leskovi dolini. Ubita konja so italijanski vojaki potem pojedli.

Tihotapci čez mejo niso hodili oboroženi ali tvorili orožje čez mejo. Čez mejo so na Primorsko večkrat nosili slovenske knjige in časopise, saj so bili tam prepovedani. Tihotapci so dobro poznali težke razmere čez mejo. Nekateri tihotapci so vohunili za jugoslovansko vojsko po italijanskih mejnih utrdbah, Antona Lipovca - Magušarja iz Iga vasi so proti koncu leta 1941 Italijani tudi aretirali zaradi predvojnega vohunstva. Med vojno se je veliko tihotapcev pridružilo NOB, prav tako tudi sam. Ker se je v italijanskih zaporih naučil italijanščine, je odšel leta 1942 z Loškim odredom na Primorsko.⁶

France Žnidaršič, rojen 1913 v Podcerkvi, umrl leta 2000

Tihotapil je od leta 1927, ko je bil star štirinajst let, do leta 1941. Za veliko noč leta 1937 je bil v skupini, ki jo je v Javornikih zamedel sneg. Na velikonočni ponedeljek leta 1937 je s skupino tihotapcev odgnal konje v Knežak pri Ilirski Bistrici. Skupina je nameravala tam tudi prespati, on in še trije pa so se odločili, da se vrnejo še isto noč. Mudilo se jim je »tancat«, oziroma nazaj na velikonočni ples v Loško dolino. Med potjo čez hribe je začelo močno snežiti in na jugoslovanski strani meje jih je zamedel visok sneg. On in prijatelj Tone Kordiš sta se prebila do Loške doline, dva tihotapca pa sta omagala v gozdu in so ju zatem odšli iskat, vendar so ju našli prepozno. Umrli sta Stanko Strle iz Podcerkve in »Špelin« iz Viševka, oba sta bila stara nekaj čez dvajset let. Na pogrebu Stanka Strleta v Podcerkvi so tihotapski tovariši pripravili časten spreved štiridesetih konj s črnimi pentljami v repu.

Tudi on je dejal, da so tihotapili večinoma vsi mladi moški iz Loške doline. Tihotapili so v glavnem vse, kar je šlo v denar, največ konje, pa tudi prašiče, tobak in meso. Pri prehodu meje so si lahko pomagali z obmejno karto (Carta di frontiera). Z denarjem so si izboljšali življenje, včasih pa je bilo denarja tudi toliko, da niso vedeli, kam z njim. Veliko ga je končalo v gostilni ali pri kartanju. V Starem trgu je bilo takrat kar sedem go-

stiln. Trgovino s konji so vodili lokalni trgovci, ki so konje nabavljali na Hrvaškem in jih prodajali v Italijo. Nekateri trgovci naj bi naenkrat kupili tudi po štirideset konj, največje »trajbanje« konj čez mejo je bilo, ko so nekoč dostavili 106 konj čez mejo v več manjših skupinah. Včasih so fantje šli v »španovijo« in sami skupaj zbrali denar za nakup nekaj parov konj, ki so jih potem odgnali čez mejo. Cena konja je bila okoli 2000–3000 din. Za »trajbanje« čez mejo pa so jih trgovci plačevali od 150 din v letih, ko se je začel ukvarjati s tihotapstvom, do 300 din v tridesetih letih. Vsak je čez mejo vodil svojega konja, redko dva. Dodatno so služili še z menjavo lir za dinarje, ker je bila cena lire nizka.

Tihotapske poti so se raztezale po celih Javornikih, čez mejo so hodili podnevi in ponoči, kakor je bilo pač dogovorjeno. Najraje so videli, če je malo snežilo, ker se tako konj ni slišalo. Konjem so tudi odkovali podkve, da se jih je manj slišalo. Prva je hodila predhodnica – »foršpica«, ki ni vodila konj, ampak je oprezala za graničarji in se z njimi po potrebi pogajala. V glavnem se je bilo na meji treba pogajati z italijanskimi vojaki, jugoslovanski so živeli v stražarnicah v Podgori in Škrilju in so jih večinoma vse poznali. Od jugoslovanskih vojakov naj bi polovica vedela, kaj se dogaja na meji in so bili podkupljivi, nekateri pa so zagrizeno varovali mejo. Poveljniki graničarjev so poznali dogodke ob meji. Jugoslovanski graničarji so včasih na meji le prešteli konje, potem pa prišli po plačilo v gostilno v Loški dolini. Denarja niso jemali iz rok, marveč jim ga je bilo potrebno potisniti v žep, da jim ni bilo moč očitati, da jemljejo podkupnino. Njega samega je jugoslovanski graničar nekoč aretiral na meji, ker sta bila v sporu zaradi nekega dekleta. Vendar mu je ušel, ko so šli v Loško dolino. Je pa večkrat prišlo do streljanj na tihotapce, tako s strani Jugoslovancev kot Italijanov. Ustreljenih naj bi bilo na meji vsaj sedem ljudi iz Loške in Cerkniške doline.

O sodelovanju tihotapcev iz Loške doline s TIGR-om je dejal, da tega v glavnem ni bilo, ker je bil pri njih glavni motiv denar. Seveda pa so dobro poznali razmere na Primorskem, tudi na meji je bila najbolj zagrizena fašistična mejna milica. Tihotapci iz Loške doline s seboj niso nosili orožja, so pa vohunili za vojaško obveščevalno službo. Spominjal se je, da so nekateri v skupinah z njim celo fotografirali italijanske utrdbe ob meji. Tihotapljenje je potekalo v manjšem obsegu še nekaj časa po italijanski okupaciji, do partizanskega napada na Lož oktobra 1941, saj je

⁶ Ustna izjava z dne 25. 5. 1998, zapisal avtor.

*Stanko Sterle iz Podcerkve, ki je umrl za veliko noč leta 1937, ko je skupino zametel sneg.
(Fotografija je last družine Žnidaršič.)*

meja po okupaciji ostala zaprta. Dejal je še, da se je med vojno večina tihotapcev pridružila NOB, sam je bil najprej zaprt v italijanski internaciji, kasneje se je pridružil NOB.⁷

So pa seveda tihotapili tudi z druge strani Javornikov. Eden takih je bil

Stanko Ženko, rojen 1918 v vasi Koče pri Prestranku pri Pivki

Tihotapil je z italijanske strani meje od leta 1932, ko je bil star štirinajst let in je čez mejo prvič nesel vrečo moke, do leta 1939, ko je odšel na služenje vojaškega roka v italijansko vojsko.

Tudi na italijanski strani meje so tihotapili skoraj vsi mladi fantje, ki so bili dovolj pogumni za prehod meje. Vzrok za tihotapstvo je bilo pomanjkanje, revščina, težak gospodarski položaj. Tihotapili so vse, kar je šlo v denar, v glavnem seveda konje, moko, meso in tobak. Prav tako kot na jugoslovanski strani je bila tudi v okolici Pivke glavna trgovina v rokah lokalnih trgovcev, ki so organizirali posle s konji, mladi pa so jih hodili iskat čez mejo. Na italijanski strani so konje opremili z dokumenti in jih prodali naprej v Italijo.

⁷ Ustna izjava z dne 30. 5. 1998, zapisal avtor.

V okolici Pivke je delovala celo ponarejevalnica dokumentov za konje, ki je pretihotapljene konje opremila z lažnimi dokumenti. Za »trajbanje« konja čez mejo so trgovci plačevali 50 lir. Cena konja je bila od 400 do 800 lir, odvisno od njegove starosti in zdravja. Število konj je bilo odvisno od dogovora, včasih so prepeljali tudi do 40 ali 50 konj.

Denar je porabil za izboljšanje življenja, nove obleke in podobno. Denar je tudi varčeval, ker je hotel začeti trgovati s konji na svojo roko in je do leta 1939 privarčeval 4000 lir. Trgovanja s svojimi konji ni utegnil začeti zaradi vojne.

Tihotapske poti so vodile po vseh Javornikih do Cerkniške in Loške doline, konje so prepeljevali podnevi in ponoči, kakor je naneslo. Ko so konje iz Javornikov pripeljali do Pivške kotline, so jim morali včasih podkve nataktniti nazaj, drugače bi se lahko videlo, da so pretihotapljeni. Podkve so samo za silo pritrdili nazaj še v gozdu. Največ povpraševanja po konjih je bilo v letih 1935/36, ko jih je bilo prepovedano izvažati v Italijo zaradi napada na Etiopijo.

Poleg nevarnosti zaporne kazni za ujetega tihotapca, se tudi on spominja, da je bilo v času

njegovega tihotapljenja na meji ubitih najmanj pet ljudi. Tihotapci s piviške strani so včasih nosili orožje, večkrat so tudi napadli italijanske uradnike. S TIGR-om tihotapci niso sodelovali, saj so oni odhajali čez mejo zaradi zaslužka, medtem ko so TIGR-ovci imeli svoje kanale in ljudi za prenos orožja in literature.⁸ Po kapitulaciji Italije se je pridružil NOB.⁹

Tihotapstvo v dokumentih in zapisih

Prebivalstvo na obmejnih območjih je kmalu začelo izkoriščati možnosti dodatnega zaslužka s prepovedano trgovino čez novonastalo mejo. Prvi zapisi o pojavih tihotapstva so nastali, še preden je bila meja natančno določena z rapalsko pogodbo.

V članku o Notranjski piše Domovina junija 1920: »... sin, krepak in močan dečko, ta pa je vrigel nahrbtnik na ramo in hajd čez mejo. Nabavi si tamkaj reči, ki se dobe cenejše kakor pri nas in jih tu drago proda. Drugi je pognal čez mejo kako žival, za katero Italijani mnogo dražje plačajo kakor naši. V eni uri se tako zasluži več, kot čez cel mesec. In ko zapravi lahko prisluženi denar, se veriži dalje, saj tako življenje prija. Popiva se dneve in noči, češ sedaj si ga lahko privoščimo.«¹⁰

Zanimiv in zgovoren opis dogodkov ob novi meji nam poda anonimno pismo Pokrajinski vladi za Slovenijo o razcvetu tihotapstva na Notranjskem iz leta 1921:

»Pokrajinski vladi za Slovenijo v Ljubljani.

Opozarjamo Pokrajinsko vlado na dogodke, ki se vrše pri nas ob meji, posebno v okvirju Rakek – Lož. V tem območju se godijo grozni dogodki, ki škodujejo ogromne vsote za državo in pa za revno ljudstvo. Tihotapstvo, katero se je sedaj razvilo tukaj, je prišlo do vrhunca, potrpeli smo, dokler se ni delalo tako javno in tudi

ni bilo opažati take družbe tujih ljudi pri nas kakor pa je sedaj, sedaj pa, ko so se Rusi¹¹ spoznali s tihotapci, se dela pa kar tako, kakor da bi imeli koncesije za to. Tako gre vsak dan in noč toliko živine čez mejo, da kmalo ne bo poštenega konja ali goveda več pri nas.

Ljudstvo se čudi, kaj je to, da je vse tako prosto in da delajo kar hočejo. Obmejne straže, oziroma Rusov sploh ni videti nikjer, klatijo se po zakotnih prostorih in delajo gešefte s tihotapci, tako da ima vsak človek prosto pot. Nedavno kar se je slišalo da je eden Rus zamenjal v neki obmejni gostilni 11000 lir. Kje jih je dobil? Pa še drugih slučajev imamo dosti od njih, ker oni sploh lahko delajo kar hočejo, ker jih nima nikdo pod kontrolo, njihov komandant pa ne ve kaj delajo, in pravi de so sami pošteni ljudje. (namreč za svoj žep.)

Ti žalostni dogodki se največ vršijo v sledečih krajih: največje tihotapsko gnezdo je Dolenje Jezero, Otok, Cerknica in sploh vse bližnje vasi. Na Dolenjem Jezeru je pa vsaki dan velik sejem, nisem verjel ljudem ko pripovedujejo kaj se godi v omenjeni vasi, in potem sem se pa sam prepričal, zatorej tudi ne morem zatajiti, in moram spraviti celo stvar na dan. Ko je imela še finančna straža pravico stopiti na mejo, ni bilo slišati od tihotapstva še manj pa kaj videti. Kaj takega sedaj pa, ko nima več pravice kakor sem slišal se godijo pa takšne reči. Ker je to zelo čudno, pa še bolj žalostno od države, de Rusi imajo vso pravico na meji, naša poštena finančna straža in orožniki pa ne, merodajne oblasti kako delate?

Torej prosim v imenu vsega poštenega občinstva naj se to prepreči, ker drugače bo prepozno. Naj se finančni straži takoj ukaže, de se od slučaja do slučaja gre na mejo, ker drugače ni mogoče zaustaviti to škodljivo delo za državo. Če merodajne oblasti ne verjamejo tem dopisu, naj se osebno prepričajo in posetijo omenjene kraje.

Ker želimo dobrobit državi, zahtevamo od pokrajinske vlade da upošteva naš dopis, in ukaže finančni straži in orožnikom omenjenih krajev da ima pravico držati od časa do časa strogo kontrolo na meji, če že ne drugje pa vsaj izjemoma v omenjenem rajonu, ker me srce boli ko vidim kaj se dela z našo državo.

⁸ Tigrovec Tone Černač piše v spominih v knjigi Pričevanja o TIGR-u (str. 98), da tigrovci sami niso pustili, da bi jih pri prehodih meje spremljal kdo, ki se ukvarja s tihotapstvom, zato da pred prebivalstvom ne bi izpadli kot tihotapci in roparji. Za prehod meje so imeli svoje kurirje in kanale. Včasih so sami pretihotapili čez mejo manjše količine cigaret, ki so jih prodali, da so dobili nekaj denarja za svoje delovanje. Več o tigrovcih in njihovih prehodih meje: Rejec, Černač, Vadnjal: Pričevanja o TIGR-u, Ljubljana, 1995.

⁹ Ustna izjava z dne 23. 6. 1998, zapisal avtor.

¹⁰ »Notranjska«, Domovina, Ljubljana, št. 62, 7. 6. 1920, str. 2.

¹¹ Ruski vojaki so bili prvi graničarji, ki so varovali mejo na Notranjskem.

Pogreb Stanka Sterleta – tihotapski tovariši so mu pripravili časten sprevod s konji.
(Fotografija je last družine Žnidaršič.)

Z odličnim spoštovanjem vsi prizadeti.»¹²

Iz dvajsetih let je ohranjeno žandarmerijsko poročilo o primeru tihotapstva na Notranjskem:

»Izmed obilnih slučajev tihotapstva, ki se še vedno ob celi meji vrši, se omenja zlasti dva slučaja v katerih se je orožništvu postaje Grahovo posrečilo preprečiti iztihotapljenje 19 glav volov in orožniški postaji v Hotedersčici en par konjev z opremo in sankami vred.

V zadnjem primeru je prišlo tudi do rabe orožja, ker tihotapci niso hoteli obstati, vendar ni bil noben zadet in so zbežali preko meje»¹³

V Neodvisnosti pišejo leta 1937 o tihotapstvu takole:

¹² Anonimni dopis Oddelku za notranje zadeve Pokrajinske uprave za Slovenijo št. 35985, 23. 12. 1921, ARS, fond K.B.U.D.B., fasc. 13–8.

¹³ Situacijsko poročilo Okrajnega glavarstva Logatec Ministrstvu za notranje zadeve, Oddelek za državno zaščito, Oddelek za Slovenijo, št. 2970, 8. 3. 1922, ARS, fond K.B.U.D.B., fasc. 13–5.

»Tudi tihotapstvo ne bi tako cvetelo, kakor cveti, če bi vladalo blagostanje. Tihotapcem na Notranjskem ni vsem »z rožicam postlano«. Če je sreča, se da zaslužiti, če je nesreča, izgubi tihotapec vse, kar ima, mnogokrat celo življenje. Letošnji velikonočni sneg v notranjskih planinah je terjal življenja treh tihotapcev.¹⁴ Največ tihotapijo živino, pri konjih – rogati živini zasluži tihotapec do 300 din pri glavi. Največ tihotapijo v Loški dolini. Tihotapci so vzorno organizirani. Dobiček in izgubo si delijo. Tisti, ki spadajo k predhodnjici in so manj izpostavljeni dobe manj, kakor tisti, ki imajo pri sebi blago. V splošnem je njihovo knjigovodstvo zelo komplicirano. Razen živine tihotapijo še tobak, meso, moko in še nekatere druge življenjske potrebščine. Iz Italije pa se vračajo s boljšo obleko, obutvijo. Danes se tihotapljenje iz Italije v našo državo ne izplača. Zasluža teh tihotapcev, ki dobro poznajo fašistične razmere v Italiji je, da je fašizem na Notranjskem nepopularen in da je notranjsko ljudstvo z redkimi izjemami anti-fašistično orientirano.»¹⁵

¹⁴ Po pričevanju Franca Žnidaršiča, preživelega v tej nesreči, sta umrla dva tihotapca.

¹⁵ Tri dni na Notranjskem, Neodvisnost, Maribor, št. 22, 5. 6. 1937, str. 4.

O poznavanju razmer čez mejo piše Neodvisnost še v naslednji številki:

»Notranjci v naši državi so bolj zadovoljni kot Notranjci pod Italijo. To pa ne iz gole narodne zavednosti in politične izgrajenosti, ki se pri njih kaže v tem da so antifašisti, temveč čisto iz praktičnih, lahko rečem zdravih sebičnih razlogov. Fašistični sistem sovražijo, ker ga vidijo in čutijo, kako brezpravni so njihovi bratje pod tem sistemom. Sami so gostoljubno sprejeli na stotine svojih bratov, slovenskih dezertarjev, ki niso hoteli v Abesinijo, v času ko je bila gospodarska kriza na vrhuncu, ko sami niso imeli sredstev za človeka vredno življenje. Gotovo jih ne bi tako gostoljubno sprejeli, če ne bi bili prepričani, da ni hujšega trpljenja kot je življenje v fašističnem peklu.«¹⁶

O količini in obsegu tihotapljenja nam pove tudi reklo, da »na Uncu razen župnika in svetega Martina tihotapijo vsi«. Tihotapstvo na drugi strani meje je omogočala tudi podkupljiva italijanska obmejna straža. Poveljniki graničarjev naj bi dobivali delež od pretihotapljenega blaga. Tihotapila naj bi se predvsem živina in meso, tudi na drugi strani meje je bilo tihotapstvo predvsem posledica slabega gospodarskega položaja.¹⁷

Pri uspešnih podvigih so bili kar dobri zaslužki. Tihotapci so se dobro oblačili, bilo je obdobje hlač pumparic, škornjev iz črnega in rjavega boksa in klobukov. Nekateri so si kupili nova in draga motorna kolesa.¹⁸

Nekateri organizatorji tihotapske trgovine so si očitno res lahko privoščili motorna kolesa. Pri mostu čez potok Obrh v vasi Pudob sta se na primer 11. 9. 1939 ponoči ponesrečila Stan-ko Lavrič in Mirko Škrbec z motorjem znamke Zündapp tip 1938, ki sta ga pred tem na skrivaj vzela Dragu Detoniju, »lesnemu manipulantu z Bloške police«.¹⁹

¹⁶ Tri dni na Notranjskem, Neodvisnost, Maribor, št. 24, 19. 6. 1937, str. 6.

¹⁷ Filak, Jurij: Demografski, gospodarski in socialni oris področja postojnske občine med 1880 in 1980, Notranjski listi III, Cerknica, 1986, str. 167.

¹⁸ Strle, Vinko: Tihotapci, Notranjske notice, Rakek, št. 8, avgust 1996, str. 21.

¹⁹ Poročilo Orožniške postaje Lož srezkemu načelstvu Logatec, št. 9137/1, 14. 9. 1939, ARS, fond K.B.U.D.B., fasc.13-5.

Železniški in obmejni policijski komisariat Rakek za leto 1940 navaja, da je bilo na meji ubitih 6 oseb in da so komisijsko prisostvovali pri 4 osebah, žrtvah tihotapstva. Poročilo navaja, da so tihotapstvo v primerjavi s prejšnjim letom precej omejili.²⁰

Tudi o obveščevalni dejavnosti preko meje obstaja nekaj podatkov v dokumentih. Med italijanskimi manevri septembra 1924 je komandir orožniške postaje Lož poslal svojega zaupnika čez mejo. Ta je odšel 18. 9. 1924 čez mejo v Italijo in se vrnil 21. 9. 1924. Imel je nalogo, da preveri vesti o vojaški situaciji na območju Pivke in Snežnika. Zaupnik je preverjal razpored artilerije, govoril z italijanskimi vojaki in ugotavljal karseda natančne podatke o vojaški situaciji preko meje.²¹

Vinko Baraga - Levček, tihotapski kralj

Kot nabolj znan, spreten in drzen tihotapec je v Loški dolini slovel Vinko Baraga - Levček iz Iga vasi. O njem je ohranjenih več zapisov, ki nam marsikaj povedo tudi o tihotapstvu v Loški dolini.

Vinko Baraga - Levček je med ljudmi slovel po tem, ker je imel izjemen čut za orientacijo v naravi, ne glede na dnevni ali nočni čas in vremenske razmere, in je bil tudi sposoben organizator večjih tihotapskih podvigov z več deset konji in ljudmi. Odlično je poznal vse gozdne poti in bil največkrat določen za vodjo predhodnice - »foršpice«. O njem so krožile zgodbe, da naj bi ga Italijani nekoč ujeli v zasedi sredi gozdov, ko pa sta ga dva finančnika gnala na bližnjo karavlo, je oba finančnika prevrnil po strmini in uspel pobegniti.²²

Primerov bližnjih srečanj z italijanskimi vojaki ali cariniki je bilo bržkone več, saj je bil Vinko Baraga, rojen 21. julija 1909 v Iga vasi, 14. oktobra 1937 na porotnem sodišču na Reki obsojen na smrt zaradi umora finančnega stražnika Giuseppeja Manca in poskusa umora finančnega straž-

²⁰ Poročilo o delovanju in številčnem stanju policijskih izvršilnih organov za leto 1940, št. 1066/2/40, 25. 1. 1941, ARS, fond K.B.U.D.B., fasc. 13-4.

²¹ Poročilo Poglavarja Sreza v Logatcu Velikemu županu ljubljanske oblasti št. 23475, 24. 9. 1924, ARS, fond K.B.U.D.B., fasc. 13-1.

²² Strle, Vinko: Tihotapci, Notranjske notice, Rakek, št. 8, avgust 1996, str. 20, 21.

nika Giovannija Multinedduja ter nedovoljenega nošenja in zlorabe orožja. Dejanje naj bi zagrešil 22. marca 1936 na pobočju hriba Monte Menciaio pod Snežnikom (Monte Nevoso). Na ljubljanskem sodišču pa je bil novembra 1938 iste obtožbe oproščen zaradi pomanjkanja dokazov. Italijanske oblasti so ga iskale tudi po okupaciji, vendar jim je bil nedosegljiv.²³

Nedosegljiv jim je bil zato, ker se je seveda najprej skrival pred njimi, delal za OF, potem pa se kmalu pridružil partizanskim enotam. Njegove predvojne zveze po Primorski so bile koristne tudi v boju proti okupatorju. Čez znane prehode v Javornikih je oskrboval partizanske bolnišnice na Notranjskem. Partizanski zdravnik dr. Aleksander Gala - Peter piše o njem takole:

»Bolnišnici je zelo pomagal Vinko Levček iz Iga vasi. Njegove zveze z ljudmi v primorskih vaseh onkraj Snežnika so nam bile v veliko pomoč. Pred vojno je bil eden glavnih tihotapcev konj. Ta posel je takrat cvetel in prinašal dobiček kot nobeno drugo delo. Ni čudno, da so se ga oprijeli vsi moški v dolini, ki so bili dovolj drzni in so znali tvegati. V to jih je silil tudi težak položaj loškega kmeta in gozdnega delavca. Malokateri partizan, doma iz Loške doline, ni okusil omamnih nevarnosti tihotapljenja.

Večinoma so vsi poznali skrivne prehode čez takratno državno mejo. Levček pa je imel razen tega na drugi strani mnogo znancev in prijateljev, ki so mu nekoč skrivali konje, ga obveščali o zasedah italijanskih obmejnih organov in podobnem. Te zveze so mu sedaj prišle prav kot le kaj. Levčka so v odredu vsi poznali in mu zaupali različne naloge onstran meje. Njegova predrznost in odločnost v nevarnih položajih mu je pomagala, da ga ni mogla iznenaditi nobena še tako neprijetna situacija.»²⁴

Kot kralja konjskih tihotapcev se ga spominja tudi pisatelj Ferdo Godina, ki je na Notranjskem deloval v začetku NOB kot sekretar SKOJ-a za Notranjsko in se skrival skupaj z njim:

»Pripovedoval mi je o skrivanju konj po šupah in hlevih. Pred vojno je bila namreč vsa Loška dolina polna konj, ki so jih tihotapci vodili čez snežniško pogorje v Italijo. Z okupacijo se je tiho-

tapstvo seveda končalo. Naši in italijanski graničarji na meji niso poznali šale, in so streljali na tihotapce, če je le nanesla priložnost, seveda če niso bili podkupljeni.

Levčkov Vinko je imel srečo pred krogami. Izogniti se jim je znal peš ali na konju. Nekoč je moral dolgo ležati na zmrznjeni zemlji, in od takrat mu je teklo iz roke. Na njegovo glavo so celo razpisali nagrado. Vinko je s tihotapstvom zaslužil na kupe denarja, a ga je do zadnje lire in zadnjega dinarja pognal z dekleti. Zdaj se je Vinko skrival pred Italijani zaradi svojih starih grehov in zaradi sodelovanja s partizani.»²⁵

Pri prenašanju zdravil s Primorskega za potrebe partizanskih bolnišnic je Vinko Baraga - Levček padel leta 1944 v zasedi pri Pivki.²⁶

Zusammenfassung

**„BALD WIRD ES BEI UNS KEIN ORDENTLICHES PFERD ODER RIND MEHR GEBEN“
Einige Angaben über den Schmuggel über die Berge Javorniki in der Zwischenkriegszeit**

Nach Unterzeichnung des Waffenstillstandes mit dem bereits zerfallenden Österreich-Ungarn am 3. November 1918 begannen italienische Soldaten das im Londoner Vertrag festgelegte Gebiet zu besetzen. Die direkten Verhandlungen zwischen Italien und dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) über den Grenzverlauf begannen im Sommer 1920. Alles wurde für die Konferenz vorbereitet, die vom 7. bis 11. November 1920 in Rappallo in Italien stattfand. Unter dem Druck Großbritanniens und Frankreichs, aber auch aufgrund der innenpolitischen Verhältnisse sah sich das Königreich SHS gezwungen, am 11. November 1920 den Vertrag von Rapallo zu unterzeichnen. Durch die neue Grenze wurde Slowenien auf der Linie Triglav - Planina - Snežnik geteilt und fast ein Drittel der Slowenen fiel damit unter Italien.

Das Tal Loška dolina befand sich bereits zur Zeit der „Demarkationslinie“ „an der Grenze“. Mit dem Vertrag von Rapallo wurde die Grenze im Gebiet der Javorniki rund vier bis fünf Kilometer westlich von Loška dolina gezogen.

²³ Dopis generalnega državnega tožilca na Reki Kvesturi v Ljubljani, št. 3/38, 24. 8. 1943, ARS, ref. II, fond O.G.L., fasc. 132.

²⁴ Gala, dr. Aleksander - Peter: Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 253.

²⁵ Godina, Ferdo: Trenutki čakanja so bili neznosni, Nedeljski dnevnik, Ljubljana, 1. 12. 1968, str. 18.

²⁶ Franjo Bavec - Branko: Loški odred NOV in PO Slovenije, Notranjski listi III, Cerkljica, 1986, str. 329.

Die neue Grenze und Loška dolina bekamen allmählich auch die nötige Infrastruktur. Zunächst schützten russische Grenzer – „Wrangel-Anhänger“ – die Grenze. Sie waren nach ihrer Niederlage im russischen Bürgerkrieg in das Königreich SHS geflüchtet und wurden von den Belgrader Behörden zum Schutz der West- und Nordgrenze abkommandiert. Sie waren dafür bekannt, daß ihr Verhalten gegenüber der einheimischen Bevölkerung nicht das beste war. Nach ihnen kamen reguläre Grenztruppen des Königreichs SHS bzw. Jugoslawien. Die Grenzsoldaten waren Zeitsoldaten und stammten meist von außerhalb Sloweniens; ihre Offiziere waren aktive Infanterieoffiziere. Sie lebten in eigens für sie gebauten Wachlokalen oder waren bei Einheimischen untergebracht. Auf italienischer Seite übernahmen den Grenzschutz die Einheiten der Guardia alla Frontiera, nach der faschistischen Machtübernahme auch besondere Einheiten der faschistischen Grenzpolizei. Auch der Zoll kam an die neue Grenze, wobei es in Loška dolina nur Zollämter in Kozarišče und Leskova dolina gab, entlang des Weges nach Ilirska Bistrica.

Die neue Grenze im Gebiet der Javorniki war aber noch durch einen neuen „Wirtschaftszweig“ berühmt, den sie der umwohnenden Bevölkerung brachte – den Schmuggel. Die Bevölkerung auf beiden Seiten der Grenze schmuggelte Waren entlang des gesamten Verlaufs der Rapallo-Grenze, wobei Innerkrain und

besonders das am östlichen Fuß der Javorniki gelegene Tal Loška dolina für den Schmuggel berühmt waren. Mit dem Schmuggel konnte an einem Tag das Monatsgehalt eines Arbeiters verdient werden. Natürlich war der Schmuggel illegal, daher sind darüber auch keine „offiziellen Dokumente“ erhalten. Die Gründe für den Schmuggel waren Armut, Arbeitslosigkeit und der Wunsch nach Verbesserung der Lebensverhältnisse. Mit dem durch den Schmuggel verdienten Geld kauften die Schmuggler Kleidung und alles Nötige für das Heim und die Familie. Geschmuggelt wurden vor allem Pferde, aber auch Holz, Schweine, Fleisch, Mehl, Tabak und Saccharin. Der Handel – insbesondere der Pferdehandel – wurde von den lokalen Händlern organisiert, die die Geschäfte abschlossen, während Burschen die Pferde über die Grenze trieben. Die Schmuggler aus Loška dolina trugen keine Waffen bei sich, sie spionierten aber für den militärischen Nachrichtendienst. Da die Grenze nach der italienischen Okkupation von Teilen Sloweniens geschlossen blieb, fand der Schmuggel in kleinerem Umfang auch nach der Okkupation statt, bis Lož im Oktober 1941 von Partisanen angegriffen wurde. Außer der drohenden Gefahr einer Haftstrafe für ertappte Schmuggler erinnern sich die überlebenden Schmuggler auch daran, daß vor dem Zweiten Weltkrieg mindestens fünf Personen an der Grenze getötet wurden.

NISO MAČJE ŽENSKÉ SOLZE

Darja Šterbenc Erker, *Quid lacrimis ... (Rimska ženska pred obličjem smrti med 2. stol. pr. n. št. in 2. stol. n. št.), Založba / *cf. (Oranžna zbirka), Ljubljana 2002, 271 strani.*

Naše predstave o rimski družbi se praviloma gibljejo znotraj meja, ki jih določa princip velike rimske patriarhalne družine, osnovne sorodstvene in tudi gospodarske družbene skupine starega sveta. Kot njena najvažnejša značilnost se v strokovni literaturi najraje omenja izrazita notranja hierarhija in prvenstvo družinskega očeta (*pater familias*), čigar oblast nad vsemi družinskimi člani (ženo, otroki, klienti in sužnji) ni določala zgolj trdno ukoreninjena tradicija (*mores maiorum*), temveč tudi sam pravni sistem. Moški se kot glava družine nujno ukvarja s politiko in vojaštvom, ženski pa ostanejo domača opravila in skrb za naraščaj. Tovrstni »državno-pravni«
pogled pa omogoča le površinsko analizo ustroja rimske družine, ne more pa prodreti v bistvo odnosov med njenimi člani. Tako tudi razmerje med moškim in žensko prikazuje preveč enosmerno, s stališča moškega, ki se ukvarja z zahtevnejšimi in pomembnejšimi opravili kakor njegova zakonska žena, zato se mu je do nedavnega v zgodovinopisju posvečalo veliko več pozornosti kot njej.

Zadeva potemtakem kar sama od sebe kliče po prevetritvi. Tu se lahko vprašamo, kakšna so sploh merila, po katerih je nekdo od nekoga družbeno pomembnejši; ali niso morda tako imenovana moška opravila od ženskih pomembnejša le na videz, med drugim tudi zato, ker so ta bolj na očeh in se vseh dotikajo bolj neposredno, ker so v svojem bistvu tako stvarna in brez trohice nevarnih skrivnosti? Vsekakor pisano na kožo povprečnemu zgodovinopisju. Do odgovorov na ta vprašanja se lahko prebijemo samo preko spoznanja, katere in kakšne so bile družbene naloge in vloge, ki so jih v starem Rimu opravljale in izvajale ženske. In ravno to, pogled na rimsko žensko »od znotraj«
– skozi anonimno žensko množico – je predmet izvrstne študije klasične filologinje dr. Darje Šterbenc Erker.

Kot rdeča nit se skozi celotno knjigo vleče vloga, ki je bila (ne samo) v rimski družbi tipično ženska – posredovanje med zunanjim,

racionalnim, političnim (moškim) svetom in mejnim svetom mrtvih ter novorojenih. Vlogo posrednice med dvema svetovoma je ženskam zagotavljala naloga očiščevanja simbolnega onesnaženja, ki je po takratnih predstavah nastopilo ob prehodih iz enega stanja v drugo – na primer ob rojstvu in smrti, na kozmični ravni pa ob menjavanju letnih časov. Vse meje in robove med različnimi kategorijami so namreč Stari občutili kot nevarne in povezane z onesnaženjem. Tako je novorojeno dete še cel osemdnevni rimski teden v neke vrste ambivalentnem stanju kolebalo med obema svetovoma, vse dokler ni bilo poimenovano in očiščeno (*dies lustricus*). Tudi mrtvečev status je bil zaradi svoje nevarne mejnosti grožnja družbenemu redu vse do pojedine osem dni po pogrebu (naša sedmina!), ki je žalujočo družino (*familia funesta*) očistila in jo s tem vrnila v normalno vsakdanje življenje.

Takšno simbolno onesnaženje je bilo nedružljivo tako z državiškimi posli kot tudi z zelo pomembnim ritualom žrtvovanja. Ker so moške družbene vloge zahtevale čistost, so neposreden stik z virom onesnaženja vzpostavljale ženske, saj so imele nadzor nad t.i. obredi prehoda (*les rites de passage*), ki prevajajo biološke dogodke v družbene (rojstvo in smrt). Z obrednimi opravili, ki so spremljali prehode ob smrti in rojstvu, so opravljale ritualne dolžnosti v imenu svoje družine in omogočale možem ter drugim moškim sorodnikom, da so v času pogreba ohranili svoj osebni status neomadeževan in tako primeren za vsakdanja opravila.

In tu pridemo do vodilne, verjetno tudi najbolj diskutabilne teze tega dela – da ženske *na družbeni lestvici niso bile manjvredne: dopolnjevale so moške vloge in omogočale normalno delovanje družbe*. Nedvomno sploh ni vprašanje, ali so ženske zagotavljale duhovni pendant k stvarnemu moškemu svetu, temveč, ali so to vlogo sprejele bolj iz notranjih nagibov, ki so odraz občutljive ženske nature, ali po nekakšnem nepisanem dogovoru med spoloma, ki žensk ne postavlja vnaprej v podrejen položaj. Zdi se, da se avtorica bolj nagiba k drugi možnosti, ko pravi, da so ženske vztrajale zunaj družbenega in religioznega življenja s tem namenom, *da bi omogočile moškemu članom nemoteno opravljanje državljanskih obveznosti* (str. 124). Takšna delitev se je najverjetneje izvršila že v arhaični družbi, ko je imel duhovni svet (in posledično tudi ženske) največjo moč v skupnosti. Šele po popolnem razkroju *ritualizma, ki je tradicional-*

no priznaval razlike med ženskim in moškim delom, so začele ženske posegati na tradicionalno moška področja, da bi si povrnile tisti »enakovreden« položaj na družbeni lestvici, ki naj bi ga nekoč že imele. Pojem enakovrednega moškega in ženskega dela je bržkone bolj parafraza moderne enakopravnosti, zato ga veliko lažje položimo v usta moderni kot rimski ženski – povprečni rimski matroni je bilo tovrstno razmišljanje tuje.

Med najvplivnejše ženske družbene vloge moramo vsekakor uvrstiti žalovanje in z njim povezano klicanje k maščevanju. Družbeni pomen in ugled žalovanja je nedvomno ženskam prinašal moč in vpliv. A pogled na rimske matere in žene, ki so ob pomoči najetih naricalk (*praeficae*), nekakšnih voditeljic žalnega zbora, ob grobu zamaknjeno in predirljivo kričale, je ostale državljanke močno vznemirjal, saj jim je vedenjski kodeks prepovedoval, da bi ekscesivno izražali čustva. Odnos državljanov do bogov je temeljil na razumu in vzajemnem sklepanju pogodb in ne na strahu ali drugih čustvih, ki so v Rimu veljala za »pretirana« (rimska religija se namreč omejuje na pravilno izvajanje ritualnih predpisov in od vernika ne zahteva pristnih religioznih občutij). Ženske so s svojo zunanjo podobo (žalna obleka brez vsakršnih vozlov in nakita, razpuščeni in neurejeni lasje) in tudi z nenavadnim in nič kaj sramežljivim vedenjem (obredni kriki, lamentacija, praskanje po licih do krvi in bite po golih prsih), ki je žensko postavljalo v območje mejnega in zato nevarnega, rušile ideal mirnega sožitja med državljani in bogovi v Rimu, zato je država z religioznimi predpisi prepovedala pretirano žensko žalovanje pri zasebnih pogrebi na javnem prostoru. Ženske so doživljale in predstavljale smrt bližnjega kot resnično izgubo za skupnost in s tem ogrožale drug vzvišen ideal rimske skupnosti – žrtvovanje posameznika za državo. Tudi klici po maščevanju so predstavljali neposredno grožnjo urejenemu družbenemu sistemu, saj so spodbujali sorodnike, da bi spore reševali mimo sodne poti po načelu krvnega maščevanja. Žalovanje je bilo torej po eni strani ženska dolžnost, ki je žalovalkam prinašala ugled in spoštovanje, po drugi pa je država v želji, da vzpostavi obvladljivo stanje, skrajne oblike žalovanja – že samo v tem se vidi njegov izjemen vpliv – omejevala.

Avtorica je obravnavani temi posvetila celih sedem let. Skozi celotno delo se neutrudno sklicuje na najvažnejše antične vire in uporablja

najboljšo moderno literaturo. Površnemu bralcu bi se lahko zazdelo, da je na poti do končnega izdelka dodala le še fineše, pozorni pa v povezani in zaključeni celoti kmalu prepozna garaško delo. Čeprav je knjiga *Quid lacrimis...* v vseh ozirih plod znanstvenega dela, je avtoričin jezik tako nevsiljiv in tekoč, da bi bil koristna lektira za vso tisto množico, ki svoje puhlice skriva v nabuhli dolgovčnosti. Skratka, knjiga, ki ji kličem *ad multos annos*, avtorici pa *ad multos libros*!

Mitja Sadek

»MEDICINA JE KRONA IN CVET NARAVOSLOVNE ZNANOSTI«

Dr. Fran Viljem Lipič, Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane, Ljubljana 1834; *Faksimile, prevod in spremne študije* (urednica Zvonka Zupanič Slavec, prevajalka Marjeta Oblak); *Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2003. 403 strani in preglednice (faksimile), 630 strani (prevod in študije).*

Ljubljanski mestni zdravnik dr. Fran Viljem Lipič se je v medicinske anale zapisal predvsem kot avtor prve znanstvene razprave o alkoholizmu (*Dipsobiostatika*, 1834), s svojo *Topografijo* pa je postavil neminljiv spomenik predmarčni Ljubljani. Delo, ki ga sam naslov prav gotovo ne približa in ne priljubi bralcu, je v resnici biser tedanjega naravoslovja in nenazadnje literature, saj je delo večinoma pisano poljudno in tekoče, in to kljub dejstvu, da ubeseduje precej zahtevno tematiko.

Lipič se v začetku Topografije posveti izčrpnemu opisu naravnogeografskih danosti Ljubljane in okolice (geografska lega, sestava tal in voda, podnebje, temperature, rastlinstvo in živalstvo), nadaljuje pa s tematiko, ki nam je kot zgodovinarjem zagotovo precej bližja – s poselitvijo, topografijo ulic, mestnih predelov in seveda s prebivalci tedanje Ljubljane. Lipič se je kot mestni zdravnik prav gotovo gibal v primerno visokih krogih, hkrati pa mu je njegov poklic omogočal, da se je srečeval tudi z ljudmi, ki so živeli na družbenem dnu. Njegov opis prebi-

valstva in poselitvenih ter stanovanjskih razmer je tako zelo čist in poveden rez skozi vse plasti ljubljanskega meščanstva med elito in lumpenproletariatom. Lipiča niso zanimale samo bivalne razmere, prehrana in odnos meščanstva do zdravnikov in medicine nasploh, z veliko vnemo je raziskoval tudi družbenomoralni mikrokozmos svojih someščanov. Ljubljančanom je ta marljiv in nadarjen intelektualec dodobra pokukal v stanovanja, lonce, kozarce, pod odeje in, brez pretiravanja, tudi v glave (*»Za tukajšnje prebivalce je značilen navidez paradoksen kolerično-flegmatični značaj, ki ima večkrat tudi melanholične poteze...«*, *»Kranjci že po naravi ne izražajo svojih občutkov...«*).

Sad desetletnega preučevanja Ljubljane in Ljubljančanov je veličastna knjiga, ki nadgradi posnetek obstoječega stanja (naravnih danosti, poselitve, demografije, zdravstvenega stanja prebivalstva, patologije, družbene skrbi za zdravje – organizacije javnega zdravstva) z množico bolj ali manj izvedljivih reformatorskih idej in predlogov. V Topografiji je Lipič večkratno presegel svoj formalni delokrog in napovedal svojo nadaljnjo poklicno pot. Le-ta ga je iz Ljubljane vodila v Padovo in na Dunaj, težko in premalo cenjeno službo v »neposredni proizvodnji« pa je zamenjal z znanstveno-pedagoškim delom na obeh slovečih medicinskih fakultetah.

Ljubljana se žal do njega ni vedla pretirano gostoljubno – po ukazu nadrejenih je Lipič kot branik »uradne medicinske znanosti« vodil boj z lokalnimi homeopati in njihovimi zagovorniki, kar ga v družbi s takim stanjem duha, kot je v tridesetih letih 19. stoletja vladalo v Ljubljani, gotovo ni naredilo za osebnost meseca, svoje pa je verjetno dodalo tudi preveč ekstremno stališče do alkohola (tega mu Kranjci verjetno niso odpustili). Kljub sorazmerno kratkemu ljubljanskemu obdobju pa je Lipiču uspelo, da je našel nekaj somišljenikov med intelektualno elito tedanje Ljubljane in Kranjske – njihov spisek najdemo med prednaročniki na Topografiji.

Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, zlasti pa njegova sodelavka Zvonka Zupanič Slavec, sta nam po stosedemdesetih letih približala ta biser in z mojstrskim, sočnim prevodom Marjete Oblak omogočila uživanje v Lipičevih bravurah tudi povprečnemu ljubitelju preteklosti. Bralcu so v tej izdaji poleg prevoda na voljo tudi spremljevalne študije, ki nam omogočajo dojeti živopisen spekter

dejavnikov, ki so sooblikovali Lipičev čas in Ljubljano.

Zvonka Zupanič Slavec v svojih dveh študijah razčlenjuje Lipičevo vlogo v medicini – kot praktik in pedagog ter mentor je sooblikoval cele generacije zdravnikov, popiše pa tudi popotovanje medicine med terapevtskim nihilizmom in »moderno« klinično medicino 19. stoletja. Vasilij Melik, Jože Žontar in Igor Grdina se v svojih študijah posvečajo umestitvi Lipiča in Ljubljane v zgodovinske tokove prve tretjine 19. stoletja. Marijan Klemenčič osvetljuje geografske vidike Topografije, Aleš Krbavčič pa je pod drobnogled vzel Lipičevo farmakoterapijo. Jože Jurca se je posvetil Lipičevi vlogi preglednika mesa in nadzornika nad živili živalskega izvora, zbirko spremljevalnih študij pa končuje razprava Andreja Šmalca o kemijski nomenklaturi v Lipičevem času.

Naj zaključim z mislijo, da sodi Lipičeva Topografija z izjemnim spremljevalnim aparatom (tabele z dolžinskimi, utežnimi in drugimi merami, preglednice meritev vetra, temperature; izčrpen glosar zgodovinskih in strokovnih pojmov) na knjižno polico vsakega pismouka ali ljubitelja, ki se poklicno ali ljubiteljsko ukvarja s preteklostjo dežele Kranjske in njenega glavnega mesta Ljubljane.

Aleksander Žižek

ŠOLSKA KRONIKA

Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje – XXXV
Šolska kronika 2002, št. 1 in 2, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 2002, 408 str.

Slovenski šolski muzej se že nad sto let ukvarja s preučevanjem in ohranjanjem tradicije šolstva in vzgoje. Poleg redne muzejske dejavnosti se ukvarja tudi z izdajateljsko dejavnostjo.

Šolska kronika, ki je leta 1992 postala samostojno glasilo Slovenskega šolskega muzeja, izhaja od leta 1964.

Vsebina prve številke je usklajena z rednim uredniškim programom, poglavja pa si sledijo takole: Članki in razprave (str. 7–78), Prispevki in gradivo (str. 79–114), Spomini na šolo (str. 115–119), Jubileji (str. 121–134), In memoriam

(str. 135–140), Iz muzejskega dela (str. 141–168), Drobtinice iz šolske preteklosti (str. 169–184), Poročila in ocene (str. 185–196).

Vsebina je pestra in prinaša širok izbor prispevkov, ki bodo zanimivi tako za strokovnjaka kot za običajnega bralca, saj posegajo na področje vzgoje in izobraževanja tako problemsko kot tudi informativno. Tako se v prispevku Maje Žvanut *Vzgojni ideali v 17. stoletju* (str. 7–14) srečamo z vzgojo v času verske prenove na osnovi dela *Speculum Generosae Juventutis*, namenjenega plemiški mladini, in dela *Orbis pictus sensualium*, namenjenega vsem otrokom. Avtorica ugotavlja, »da je bila nekdaj za izoblikovanje mladega človeka najpomembnejša vzgoja, izobrazba pa je bila le njen bolj ali manj pomemben sestavni del. Danes je ravno obratno, izobrazba naj bi bila ključ do vsakršnih uspehov, vzgoja pa nebodijetrebna, in se z njo najraje ne bi nihče ukvarjal«.

V nadaljevanju prvega poglavja se srečamo še z razpravami Zorana Radonjiča (*Druga svetovna vojna v slovenskih učbenikih za zgodovino*, str. 15–34), Vande Trdan (*Šolstvo na Kočevskem od druge polovice 19. stoletja do konca prve svetovne vojne*, str. 35–60) in Stanislava Južniča (*Življenje in delo jezikoslovca Rudolfa Južniča*, str. 61–78).

V drugem poglavju se seznanimo s tristoletnico delovanja uršulink v Ljubljani, predstavljen nam je Učiteljski tovariš, ki je nasledil Šolskega prijatelja in se sprehodimo po zgodovini šolstva v Brežicah – do trgovske in ekonomske šole.

Poglavje Jubileji ni namenjeno osebnim jubilejem, ampak (visokim) jubilejem šol in ga skrbno pripravlja Slavica Pavlič. Osnovni podatki iz zgodovine posamezne šole, ki jih avtorica črpa iz arhivskih virov (kronik), časopisov in brošur, imajo poseben namen – »spodbuditi šole k praznovanju in raziskovanju svoje preteklosti«.

Čisto suhoparno strokovna pa Šolska kronika tudi ni, kajti za to poskrbijo zanimivi in včasih prav hudomušni prispevki v poglavju Drobtinice iz šolske preteklosti.

Druga številka s podnaslovom Ostankov zbornik je namenjena življenju in delu Franceta Ostanka, ki je bil dolgoletni ravnatelj muzeja, učitelj, pomemben kulturni delavec in raziskovalec šolske preteklosti.

France Ostanek se je rodil leta 1902. Po maturi na učiteljskišči v Ljubljani se je zaposlil na osnovni šoli v Sodražici in nato v Vodichah, kjer je bil šolski upravitelj. Od leta 1935 je služboval v Ljubljani na prosvetnem področju. Leta 1951 ga je pot pripeljala v Slovenski šolski muzej, kjer je postal ravnatelj in vodil muzej do leta 1974.

Prispevki številnih avtorjev nam ne predstavijo samo Franceta Ostanka, kulturno prosvetnega delavca in raziskovalca, ampak tudi pregledno orišejo obdobje, v katerem je živel in ustvarjal.

Pričujoča Šolska kronika prinaša za vsakega nekaj. Je informativno poučna in berljiva, opremljena z mnogimi fotografijami in likovno prijetnega videza.

Ivanka Zajc Cizelj

OD DOBRIH DEKLET DO FEMINISTK

Splošno žensko društvo 1901–1945; urednici Nataša Budna Kodrič, Aleksandra Serše; Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003; 575 strani.

Pričujoč zbornik, ki so ga pripravili sodelavci Arhiva Republike Slovenije, Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Narodnega muzeja, Inštituta za novejšo zgodovino, SAZU in Univerze na Dunaju, je v bistvu odmev in nadaljevanje istoimenske razstave, ki je bila predlani na ogled v prostorih Arhiva Republike Slovenije. Če je omenjena razstava služila kot nekakšna vaba ali namig, ki naj sproži intenzivnejše zanimanje za slovensko »žensko« zgodovino, potem je ta zbornik precej velik del omenjene zgodovine. Urednici sta k pisanju povabili 30 pisk (!) in piscev (čast moških rešujejo trije), ki so prispevali kar 47 tekstov.

Uvodni prispevek Marte Verginelle je odličen pregled vstopanja žensk v slovensko zgodovino. Nadaljuje ga razprava Staneta Grande o ženskah in revoluciji leta 1848, ki začinja tematski sklop »Začetki ženskega gibanja«. Avtorice in avtorji v tem poglavju predstavljajo posamezne mejnike in pomembne procese, ki so pripomogli k artikulaciji ženskih zahtev. V prvem delu so objavljeni prispevki Nataše Budna Kodrič (*Žensko gibanje na Slovenskem do druge svetovne vojne in Feministične zahteve*), Mateje Jeraj (*Vloga in*

položaj žensk v obdobju 1918–1941), Nevenke Troha (*Slovensko žensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja*), Vasilija Melika (*Ženske in volitve pred drugo svetovno vojno*) ter Barbare Pešak Mikec o prvi slovenski pesnici in pisateljici, ki je »žensko vprašanje« spravila tudi v literaturo – Pavlini Pajk.

Slavljenca – Splošnemu ženskemu društvu (SŽD) je posvečeno drugo poglavje s prispevki Nataše Budna Kodrič (*SŽD, Članice SŽD in Franja Tavčar*), Igorja Zemljiča (*Ženska v družini in družbi*), Anje Dular (*Knjižnica SŽD*), prispevki Žive Vidmar (*Josipina Vidmar*), Mateje Jeraj (*Minka Govekar*), Katarine Keber (*Minka Gašperlin*) in Mojce Šorn (*Maša Grom*) pa začinjajo »biografski del« zbornika. Najprej so predstavljene »stebrice« društva, sledi pa jim poglavje o radikalkah (Feministke) z zapisi Mateje Jeraj (*Angela Vode*), Darinke Drnovšek (*Alojzija Štebi*) in Andreje Klasinc Škofljanec (*Cirila Štebi Pleško*).

Naslednja poglavja predstavljajo posamezne segmente članstva SŽD. Učiteljice in profesorice (avtorici Aleksandra Serše in Tatjana Hojan), zdravnice (Aleksandra Serše, Živa Melik), pravnice (Jelka Melik), novinarki (Nataša Budna Kodrič, Igor Zemljič, Nina Vodopivec in Metka Gombač), prve slovenske pesnice in pisateljice (Katja Sturm Schnabl, Irena Dolschon, Barbara Cuzioc Weiss, Barbara Pešak Mikec in Polona Mlakar), glasbenice (Aleksandra Serše), poštne in občinske uradnice (Aleksandra Serše, Ljiljana Šuštar).

(Pre)obsežen biografski (hagiografski) del se konča s podpornimi člani SŽD (Barbara Pešak Mikec) in poglavjem o podružnicah SŽD (nasploh o njih piše Nataša Budna Kodrič, celjsko in še kup drugih ženskih asociacij v mestu ob Savinji predstavlja Ivanka Zajc Cizelj, mariborsko pa Metka Vrbnjak).

Zbornik končujeta dve bolj politični razpravi – Anke Vidovič Miklavčič o Slovenski krščanski ženski zvezi in Vlaste Stavbar o vlogi žensk v deklaracijskem gibanju.

S pričujočim zbornikom avtorji (avtorice) popravljajo »krivico«, ki jim jo je doslej delala uradna zgodovina. Izbran segment »ženske« zgodovine – ženstvo med marčno revolucijo in deklaracijskim gibanjem s posebnim poudarkom na Splošnem ženskem društvu so obdelale z vseh

mogočih aspektov. Resda so določena poglavja pripravljena v slogu, ki ga je »moška« zgodovina že prerasla – tako koncentracijo biografij lahko najdeš le še v biografskem leksikonu, Letu svetnikov ali pa v knjigah o narodnih herojih. Biografije so sicer jako »nucna« reč, bralca, ki ga zanima izključno nek fenomen in proces, pa žal ne pritegnejo. Vseeno ostaja moj odnos do knjige izrazito pozitiven – veselim se že nadaljevanja, ko bo trnova pot doseganja družbene enakopravnosti žensk ubesedena v zanimivih študijah in monografijah, temelječih na modernejši eksploataciji virov. »Ženske« zgodovine namreč ni, ravno tako ne kot »moške« zgodovine. Preteklost, sedanjost in prihodnost so skupne dimenzije. Podobno kot življenje smo si prisiljeni deliti tudi zgodovino in prav privoščljivo veselje me je navdajalo tudi (in zlasti ob) prebiranju biografij – vse, prav vse zagrete feministke so se idej za politično delovanje navzele v (prosvetljenem!) domačem krogu in vse so imele v svojem življenju tega ali onega »mentorja« (moškega!). Naj na koncu parafraziram priljubljen rek feministk: za vsako uspešno žensko stoji pravi moški.

Aleksander Žižek

MELIK.DOC

Vasilij Melik, Slovenci 1848–1918. *Razprave in članki. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Viktor Vrbnjak, Studentska založba Litera, Documenta et studia historiae recentioris XV, Maribor, 2002, 766 str.*

V začetku marca letos je slovensko zgodovino pisje obogatil zbornik razprav in člankov akad. prof. dr. Vasilija Melika. Knjiga, ki je izbor Melikovega obsežnega raziskovalnega dela, je bila v programu založbe Obzorja in urednika Andreja Brvarja že več let. Luč sveta naj bi ugledala ob avtorjevi osemdesetletnici leta 2001, vendar ji splet okoliščin žal ni bil naklonjen. Nekoč vodilna mariborska založba je namreč propadla. Na srečo pa se je za zbornik ogrela založba Litera in jo ponudila v branje tako zgodovinarjem kot tudi širšemu krogu bralcev na Slovenskem.

Sedeminpetdeset člankov in razprav, kolikor jih šteje knjiga, pomeni veliko olajšanje vsakemu raziskovalcu, ki se ukvarja s Habsburško monarhijo in Slovenci po marčni revoluciji. Medtem ko je bilo poprejšnje raziskovanje Melikovega dela

in brskanje za številnimi nadvse uporabnimi citati povezano z urami sedenja (in čakanja v NUK-u) ter listanjem po številnih strokovnih revijah (nekateri članki še sploh niso bili objavljeni v Sloveniji), so sedaj pred nami zbrane razprave enega najboljših in najbolj sistematičnih zgodovinarjev novejše slovenske zgodovine.

Zbrani članki, objavljeni od konca štiridesetih do srede devetdesetih let v različnih domačih in tujih revijah, predstavljajo smiselno in kronološko zasnovano celoto najpomembnejših problemov slovenskega narodnega razvoja od leta 1848 pa do razpada dvojne monarhije, ko so bili po skromnih začetkih »Slovenci že povsem razvit narod z razplasteno družbo, z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, z najrazličnejšimi gospodarskimi, političnimi, kulturnimi društvi in organizacijami, povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo, skratka, narod, ki ima sicer nešteto težav in problemov, ki mu nasprotniki še vedno odrekajo enakopravnost, ki še vedno nima docela slovenskih srednjih šol niti univerze, ki je zato velikokrat poln dvomov vase in pesimizma, ki pa vendarle nedvomno in trdno obstaja in živi.« (str. 525)

V uvodnem avtobiografskem članku spoznamo Melikova mlada leta in njegov odnos do zgodovine in njenega raziskovanja v času njegovega znanstvenega dozorevanja. Temu sledi njegovo znanstveno raziskovanje. Pomemben del zajemajo razprave, ki obravnavajo politično zgodovino od začetkov ustavnega življenja do preloma stoletja in spadajo v okvir projekta »revizije« slovenske zgodovine. Z njo so skušali slovenski zgodovinarji prevrednotiti preveč črno-belo podobo slovenskega narodnega razvoja, kot ga je videl Ivan Prijatelj. V skoraj pol stoletja trajajočem delu je Melik bistveno dopolnil Prijatelja in ostale predhodnike, ki so se ukvarjali z njegovim področjem. Z uporabo novih virov, denimo arhivskim volilnim gradivom, ki se ga je lotil kot prvi, pa je odstiral tančico novih poglavij v zgodovino pisju.

Seveda je zbornik poln tudi drugih tem, ki osvetljujejo slovensko zgodovino sedmih desetletij. Revolucionarno leto 1848 na Slovenskem in ideje Zedinjene Slovenije je Melik razširil specifično še na Celje. V obširnem članku je podal Frankfurtske volitve in Slovence v istem letu. Zanimalo ga je obdobje neoabsolutizma in njegove nacionalnopolitične razmere pri nas. V ustavni dobi se je loteval taborov, ki so

pomembno vplivali na oblikovanje slovenske narodne zavesti, pa klerikalno-liberalnih trenj, odnosa Slovencev do slovanstva in jugoslovanstva. Melik je med Slovenci iskal odmeve in vplive pomembnih vojaških dogodkov in pretresov, ki so potekali relativno blizu (okupacija Bosne in Hercegovine), ali dlje (Pariška komuna). Obravnaval je odnos Slovencev do monarhije in dinastije skozi sedemdeset let, pa čas pred prvo svetovno vojno in razpad Avstro-Ogrske. Zanimale so ga tudi cerkvene razmere, ki jih je podajal v daljšem časovnem obdobju, kot npr. Cerkev v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem ali pa problem ljubljanske škofije v isti dobi. V daljšem časovnem razponu je označil še druge fenomene slovenske zgodovine, kot so bili slovenski državnopravni programi med leti 1848–1918 in razvoj slovenske nacionalnopolitične zavesti v letih 1861–1918. Specifično je vzel pod prizmo še volitve v Kranju in Ribnici v ustavni dobi in še čez, za isto obdobje pa je obdelal še volilne uspehe Nemcev, Italijanov in Slovencev v Ljubljani, Mariboru in še nekaterih kranjskih ter spodnještajerskih mestih. Prav tako se ni izognil Slovencem v dunajskem državnemu zboru konec devetdesetih let 19. stoletja in v prvih letih 20. stoletja.

Izredno tankočutne in nič več črno-bele so njegove biografske slike vplivnejših slovenskih politikov druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja. Tako je v daljšem zgodovinskem razvoju orisal Antona Aleksandra Auersperga oziroma Anastasiusa Grüna, slavista Frana Miklošiča, Janeza Bleiweisa in njegovo vlogo v slovenski politiki, Lovra Tomana z njegovimi kvalitetami in slabostmi, Frana Levstika in Josipa Vošnjaka ter njegove dragocene Spomine, ki jih je Melik tudi uredil. Akad. prof. dr. Vasilij Melik je vzel pod drobnogled tudi znanega mladostlovenskega politika liberalnih nazorov Valentina Zarnika, ki ga seveda ne smemo »presojati po današnjih pojmovanjih liberalizma«, saj ni bila »večina tedanjih liberalcev niti brezverska niti protiverska, ampak samo protiklerikalna.« (str. 443) V delu je našel mesto ljubljanski popotresni župan Ivan Hribar, prav tako pisec svojih spominov, ki jih je uredil Melik. Ob njem srečamo še Janeza Evangelista Kreka in njegov pomen v slovenski zgodovini ter Antona Korošca, ki je igral pomembno vlogo v Kraljevini SHS.

Odločitev Viktorja Vrbnjaka, da zbere pričujoče članke v celoto, je hvalevredna. Melikovo delo, ki je bilo doslej raztreseno po številnih pu-

blikacijah, prihaja v strnjeni obliki še bolj do izraza, saj prinaša v enem kosu nove poglede, nove poudarke in nove osvetlitve slovenskega narodnega življenja v Habsburški monarhiji od revolucije leta 1848 do konca monarhije leta 1918. Bralci, ki bo posegel po bogati knjigi s prefinjeno analizo virov in jasnimi, dobro argumentiranimi tezami, bo lahko sledil Melikovemu živahnemu in neposrednemu jeziku, njegov smisel za pripoved pa ga bo s pomočjo živih citatov pripeljal tja, kamor si je avtor verjetno tudi želel, v duh časa, ki ga posamezna razprava obravnava.

Skratka, Melikovo dragoceno delo je po eni strani železni repertoar vsakega strokovnjaka, ki se ukvarja s Slovenci v Habsburški monarhiji, po drugi strani pa zbirko Melikovih razprav toplo priporočam tudi širšemu krogu bralcev.

Filip Čuček

STERGAR Katja, dipl. lit. komp., Majde Vrhovnikove 30, SI – 1000 Ljubljana

SABLJANJE V ELIZABETINSKI ANGLIJI

ZGODOVINA ZA VSE, 10/2003, št. 2, str. 5-14

Orožja v obliki meča so poznana že iz bronaste in železne dobe, prisotna so bila v starem Egiptu, antični Grčiji in antičnem Rimu. Meč je orožje, ki simbolizira vojno, pravico, vojaške veščine in čast. V 16. stoletju, ko je meč izgubil svojo funkcijo v vojaškem spopadu je prišlo tudi do prvih pravih razlik med vadbo in bojem ali tekmovanjem. Konec 15. stoletja so se v Nemčiji začele razvijati sabljaške nevojaške združbe kot Marxbrüder in Federfechten, ki so vodile sabljaške šole in predstavitvene turnirje. Zlasti v Italiji so se v tem času že uveljavila osnovna načela, ki so kasneje postala podlaga za moderno evropsko sabljanje. Evropski vojaki, vitezi in celo meščani so vadili samoobrambo s kombinacijami krajšega in daljšega orožja, z učinkovitimi elementi ruvanja, boksanja, metanja in brcanja. Elizabetinska doba je prinesla veliko revolucijo v orožju, razlikovanje med vojaškimi dvoboji ter sabljaško umetnostjo je postalo vedno bolj očitno, enak je ostal le še cilj – zadeti in ob tem ne biti zadet, kar je še dandanes osnovno načelo tudi športnega sabljanja. Elizabetinska Anglija je bila raj za sabljaške navdušence, dovolj je bilo šol različnih mojstrov, na voljo je bila množica raznolikega orožja, poleg tega pa skoraj ni bilo verjetno, da bi lahko zmanjkalo nasprotnikov, ki so to postali po lastnih željah ali zaradi okoliščin, ki so jih v dvoboj prisilile.

KOS Marjana, prof. zgodovine in dipl. etnologinja, višja arhivistka; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI – 1000 Ljubljana

NI VSE SREBRO, KAR SE SVETI

ZGODOVINA ZA VSE, 10/2003, št. 2, str. 15-23

Ljubljanski zlatarski ceh se uvršča med najmanjše v tem mestu. Nastal je vsaj leta 1660, od takrat so njegova prva poznana pravila. Pred tem časom je znanih komaj nekaj tu delujočih zlatarjev, prvi se omenja leta 1301.

Konec 18. stoletja je bila zlatarska obrt že nekaj časa v težkem položaju. V pehanju za preživetjem in višjo življenjsko ravnijo so ljubljanski obrtniki, tu imam v mislih predvsem zlatarje, skušali marsikatero določilo pravil tolmačiti sebi v prid, a se ni vedno obneslo. Čeprav so v tem času v Ljubljani delovali le štirje mojstri, kaže, da niso živeli v zgledni slogi. Bili so si tovariši, a tudi neusmiljeni tekmeči.

V začetku leta 1800 je vladala v zlatarskem cehu nedopustna samovolja. Sestanki ceha so potekali brez navzočnosti komisarja, izvedelo pa se je tudi, da je vajenec vdove Franziske Löschl (ločene Hoffer) vsaj pol leta delal samostojno, brez vsakega nadzora, in bil ravno tako brez vednosti komisarja tudi odpuščen, šušljalo pa se je tudi, da zlatarji goljufajo pri označevanju srebrnih izdelkov.

V želji po preživetju so obrtniki posegali po vseh mogočih sredstvih, prav so jim prišli tudi dvajset in več let stari grehi tovarišev. V tako majhni cehovski združbi, kot je bila ljubljanska zlatarska (srebrarska), je bilo najbrž težko karkoli skriti, prav tako pa je maloštevilnost omogočala večjo povezanost in način "roka roko umije".

ŠILC Jurij, doktor znanosti, raziskovalec, Cesta Cirila Kosmača 51, SI - 1211 Ljubljana-Šmartno

KAJ NI TAK, KAKOR DA JE UŠEL HUDIČU IZ TORBE?!

Zmage in porazi priorja Favsta Gradiška, čudodelnega zdravnika na Kranjskem

ZGODOVINA ZA VSE, 10/2003, št. 2, str. 24-41

V začetku 19. stoletja je bil na Kranjskem zelo vpliven duhovni vodja homeopatov prior reda usmiljenih bratov Favst (Matej) Gradišek, ki je bil od leta 1807 tudi upravnik ljubljanske deželne civilne bolnišnice. Ko so Francozi 1811. razpustili red usmiljenih bratov, se je Gradišek preselil v Šmartno pod Šmarno goro, kjer je nadaljeval z delom v svoji homeopatski ordinaciji do smrti leta 1837. V pričujočem prispevku opisujemo nenavadno življenjsko pot tega samosvojega »čudodelnega« zdravnika, rojenega 1. septembra 1776 v Gameljnah pri Ljubljani.

STERGAR Katja, BA Comp. Lit., Majde Vrhovnikove 30, SI - 1000 Ljubljana

FENCING IN ELIZABETHAN ENGLAND

HISTORY FOR EVERYONE, 10/2003, No. 2, p. 5-14

Sword-shaped weapons have been known to mankind as far back as the Bronze Age and the Iron Age and were used in Ancient Egypt, Greece and Rome. In addition to being a weapon, the sword is also a symbol of war, justice, military skill and honour. In the 16th century, when the sword lost its supremacy in military conflicts, the first real distinctions between competing and practice sparring, as opposed to life and death fights developed. Towards the end of the 15th century, non-military fencing "corporations" such as "Marxbrüder" and "Federfechten" began to emerge in Germany. These corporations opened schools and organised bouts at which their students demonstrated their skills. In Italy at this time, the fundamental principles that form the basis for contemporary European fencing had already evolved and were applied in all schools. European soldiers, knights, and even burghers learned and practiced forms of self-defence using a combination of longer and shorter weapons and very effective elements of wrestling, pugilism, throwing techniques and kicks. The Elizabethan age brought a great revolution in weaponry and the distinction between military hand-to-hand combat and the art of fencing became increasingly apparent. The final goal, however, remained the same: to score a hit and to avoid taking a hit in the process - which is still also the main aim in contemporary sport fencing halls today. Elizabethan England was a paradise for fencing enthusiasts: there was an abundance of schools of various styles run by Masters, with a whole range of different weapons at their disposal, and in addition to this, it was hardly likely that there would be a lack of opponents - who either fought of their own free will, or because circumstances had forced them to.

KOS Marjana, BA Ethnol. and History Teacher, Senior Archivist,
Historical Archives of Ljubljana, Mestni Trg 27, SI -1000 Ljubljana

ALL THAT GLITTERS IS NOT SILVER

HISTORY FOR EVERYONE, 10/2003, No. 2, p. 15-23

The Ljubljana Goldsmiths' Guild ranks amongst the least numerous in this town. Its first known book of rules dates back to 1660, although it is surmised that it was founded at an earlier date. Only a few goldsmiths plying their trade in these regions were recorded earlier, the first such recording being in 1301.

At the end of the 18th century, the goldsmiths' craft had been in a difficult position for some time already. In the struggle for survival and a higher standard of living, the craftsmen of Ljubljana - above all the goldsmiths - had often attempted to interpret many a stipulation of the rules and ordinances governing their trade to their own advantage and were sometimes caught in the act. Although there were only four Master Goldsmiths active in their trade in Ljubljana at the time, it seems that none of them lived in harmony with his rivals, as the fact that they were colleagues did not necessarily mean that they could not be relentless competitors.

The beginning of the year 1800 marked a state of gross liberalism within the Goldsmiths' Guild. Guild meetings were held without the supervision of a commissary, and the news leaked out that the apprentice of the widow Franziska Löschl (previously divorced from Mr. Hoffer) had been working independently for at least a half a year without any supervision whatsoever. The luckless apprentice was summarily fired - also without the commissary's knowledge - while the most recent gossip in the streets was that the goldsmiths were cheating with false stamps of authenticity on their silver alloy products.

In grasping for the better life, craftsmen scoffed at few means for furthering their careers - let alone the use of juicy titbits on transgressions committed by their colleagues twenty or more years ago. In such a small guild circle as was the Ljubljana Gold (and Silversmiths') Guild, it was no doubt difficult to keep a secret, yet although this was an inconvenience, it was offset by the greater ease in which cosy arrangements of the type "you scratch my back and I'll scratch yours" could be made.

Jurij ŠILC, PhD, Researcher, Cesta Cirila Kosmača 51, 1211 Ljubljana-Šmartno

DOES HE NOT LOOK AS THOUGH HE HAS ESCAPED FROM THE DEVIL'S OWN BAG OF TRICKS?

The victories and the defeats of Prior Favst Gradišek, the Carniolan doctor with miraculous healing powers

HISTORY FOR EVERYONE, 10/2003, No. 2, p. 24-41

In the beginning of the 19th century, the prior of the Order of the Brothers of Mercy Favst (Matej) Gradišek, was very influential as the spiritual leader of the homeopathic method of healing. From 1807 onwards, Favst Gradišek was also the General Manager of the Ljubljana Provincial Civic Hospital. When the French dissolved the Order of the Brothers of Mercy in 1811, Gradišek moved to the village of Šmartno by Mt. Šmarna Gora, where he continued with his work in his own homeopathic clinic until his death in 1837. The following article depicts the extraordinary life path of this very self-reliant doctor and "miracle-worker", who was born on September 1, 1776 close to Ljubljana in the village of Gameljne.

Marija Počivavšek, prof. zgod., muzejska svetovalka, Muzej novejšje zgodovine Celje, Prešernova 17, SI - 3000 Celje

VI MAMCA, PO ČEM PA KROMPIR DASTE?
Ljubljanska tržnica v Hribarjevi dobi

ZGODOVINA ZA VSE, 10/2003, št. 2, str. 42-54

Avtorica na osnovi arhivskih virov predstavi ljubljansko tržnico v času 1900–1910. V času županovanja Ivana Hribarja so tržni prostor preselili na mesto, na katerem je prej stal licej. V ta čas segajo tudi začetki razmišljanj o gradnji pokrite tržnice, za katero so tedaj celo že izdelali načrte. Leta 1908 so sprejeli nov tržni red, ker je bil stari že precej zastarel. V razpravi sta predstavljena tudi sistem in vloga tržnega nadzorstva, kar je z delovanjem trga neločljivo povezano. V nadaljevanju zvemo več o živilih, ki jih je v tistem času ponujal ljubljanski trg, nazadnje pa avtorica osvetli tudi problem draginje, ki se je začela kazati v tistem času in je prizadela predvsem nižje in delavske sloje.

PREMK Martin, mag. zgodovine, Oražnova 1, SI - 1000 Ljubljana

»KMALO NE BO VEČ POŠTENEGA KONJA ALI GOVEDA VEČ PRI NAS«
Nekaj podatkov o tihotapstvu čez Javornike med vojnama

ZGODOVINA ZA VSE, 10/2003, št. 2, str. 55-65

Avtor je na osnovi arhivskega in časopisnega gradiva, literature ter ustnih virov orisal tihotapstvo iz Loške doline čez Javornike v času med prvo in drugo svetovno vojno. V uvodu je prikazal nastanek »rapalske meje« in spremembe, ki jih je nova meja s svojo infrastrukturo prinesla v Loško dolino. Orisan je tudi položaj Loške doline med vojnama, posebno pa vpliv gospodarstva na življenje ljudi. Nato je na podlagi treh ustnih pričevanj in ostalih virov opisan potek tihotapstva. Največ se je tihotapilo konje, pa tudi ostalo živino, meso in tobak. S tihotapstvom so služili praktično vsi domačini, ki so bili sposobni oziroma so si upali čez mejo. Tihotapilo se je ves čas, od »demarkacijske linije« ob koncu prve svetovne vojne do začetka druge. Trgovino s pretihotapljenimi konji so vodili lokalni trgovci, ki so domačim fantom plačevali, da so konje dostavili čez mejo. Fantje so za dostavo konja čez mejo prejeli znesek, ki je bil skoraj enak mesečni plači delavca na žagi.

Marija Počivavšek, History Teacher, Museum Advisor, Museum of Modern History Celje, Prešernova 17, SI – 3000 Celje

HOW MUCH FOR THOSE POTATOES, MAM?

The beat of the Ljubljana open-air marketplace in Hribar's time

HISTORY FOR EVERYONE, 10/2003, No. 2, p. 42-54

Using archival sources, the author depicts the open-air marketplace in Ljubljana from 1900-1910. When Ivan Hribar was Mayor of the city of Ljubljana, the open-air marketplace was moved to the site where the Lyceum Theatre once stood. It was during this time also that the thought of building a covered marketplace began to seem more viable and the plans for it were elaborated. In 1908 new ordinances governing trade in the open-air marketplace were passed, as the old regulations were becoming obsolete. The article also discusses the system and role of supervision of the marketplace – a topic indivisible from its everyday activities. This is followed by a more detailed account of the produce on sale at that time at the "Ljubljanska tržnica" or open-air marketplace and the author concludes by shedding some light on the problem of growing prices which began to make itself felt in that decade, and by which above all the lower and working classes were hit the hardest.

PREMK Martin, MA History, Oražnova 1, SI – 1000 Ljubljana

»SOON THERE'LL BE NEITHER HONEST HORSE NOR COW TO BE HAD IN THESE PARTS«

Some facts about the Javorniki smuggling route between the two wars

HISTORY FOR EVERYONE, 10/2003, No. 2, p. 55-65

Based on archival and newspaper material, literary and oral sources, the author gives a vivid description of the smugglers' route that led from the Loška Valley over the Javorniki mountain range during the time between WWI and WWII. The introduction consists of an outline of the establishment of the "Rapallo" border and the changes that the new border infrastructure brought about in the Loška Valley, and gives us some insight into the situation prevailing in this valley during the two wars – particularly from the viewpoint of the impact of the subsequent economic changes on the lives of its inhabitants. This is followed by a depiction of the art of smuggling, based on three oral narratives and the above listed sources. The articles that were most often smuggled were horses, followed by other livestock, meat and tobacco. Smuggling was a source of livelihood for practically all the inhabitants of the valley who were capable and daring enough to cross the border, and the activity was just about continuous – from the establishment of the "demarcation line" at the end of WWI up until the outbreak of WWII. The trade in smuggled horses was conducted by the local tradesmen who paid the young men of the valley to deliver the animals across the border. For each successfully delivered horse, a smuggler could look forward to receiving an amount equivalent to the average wages for one month's labour in a sawmill.

Izšel je prevod osrednjega dela o medicini in zdravstvu iz l. 1834

Dr. Fran Viljem Lipič

TOPOGRAFIJA C.-KR. DEŽELNEGA GLAVNEGA MESTA LJUBLJANE

Z VIDIKA NARAVOSLOVJA IN MEDICINE, ZDRAVSTVENE UREDITVE IN BIOSTATIKE

s faksimilirano izdajo

TOPOGRAPHIE DER K. K. PROVINZIALHAUPTSTADT LAIBACH

in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik

Knjiga na 630 straneh prinaša prevod Lipičeve Topografije iz leta 1834 in 10 spremnih študij priznanih strokovnjakov (V. Melik, I. Grdina, J. Žontar idr.).

PREVAJALKA: Marjeta Oblak, UREDNICA: doc. dr. Zvonka Zupanič Slavec

CENE: faksimile (trda vezava) 9.500 SIT, prevod (trda vezava) 9.900 SIT, obeh skupaj 17.500 SIT, prevod (broširana vezava) 7.900 SIT

TOPOGRAFIJA LJUBLJANE - kratka predstavitev

Dr. Fran Viljem Lipič, široko razgledani in izobraženi ljubljanski mestni fizik, kasnejši profesor interne medicine na padovski (1834-1841) in dunajski (1841-1845) medicinski fakulteti ter član najuglednejših takratnih srednjeevropskih znanstvenih združenj v svoji Topografiji širokoplastno spregovori o Ljubljani in bližnji okolici v prvih desetletjih 19. stoletja. O ljubljanskem bitju in žitju se razpiše tako v naravoslovnem kot tudi humanističnem smislu, tako da Ljubljana v očeh bralcev zaživi z vidika geografije, biologije (favna, flora), etnologije, antropologije, medicine, farmacije, veterine, izobraževanja medicinskega osebja, socialnega skrbstva, nudi pa tudi podrobne demografske podatke o nataliteti, mortaliteti, morbiditeti in pričakovani življenjski dobi v Ljubljani za desetletje 1823-1833. Knjiga je pisana študioso, opremljena je z obsežnim citiranjem kompetentnih strokovnjakov tiste dobe.

Prevod ohranja pridih zgodovinske odmaknjenosti, ogromni napredek v znanstvenem in strokovnem smislu pa bralcem skušajo približati strokovne študije, opombe prevajalke in glosar.

NAROČILNICA za TOPOGRAFIJO LJUBLJANE

Z VIDIKA NARAVOSLOVJA IN MEDICINE, ZDRAVSTVENE UREDITVE IN BIOSTATIKE

Ime: _____ Priimek: _____

ali podjetje/ustanova: _____

davčna št. (podjetja/ustanove): _____

poštna št.: _____ kraj: _____

ulica/naselje in h. št.: _____ telefon: _____

E-naslov: _____

Po pošti naročam _____ izvodov faksimila (9.500 SIT) _____, izvodov prevoda v trdi vezavi

(9.900 SIT) _____, obeh skupaj (17.500 SIT), _____ izvodov prevoda v broširani izdaji (7.900 SIT)

datum: _____ podpis (in žig): _____

Naročilnico pošljite založniku: ZNANSTVENO DRUŠTVO ZA ZGODOVINO ZDRAVSTVENE KULTURE SLOVENIJE, Zaloška 7a, 1000 Ljubljana, tel.: (01)439-62-40, faks: (01)439-62-45
e-naslov: confidenc@volja.net, informacije na tel.: 031/704-699

Navodila za pisce prispevkov v reviji Zgodovina za vse

Dolžina razprav v sklopu *Zgodbe, ki jih piše življenje* je omejena na eno avtorsko polo - šestnajst strani formata A4 računalniško napisanega teksta z običajnim (enojnim) razmikom vrstic. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, v naboru znakov Arial ali Garamond in v velikosti 12 pik (naslov naj bo poudarjen, v velikosti 18 pik, mednaslovi pa poudarjeni, v velikosti 14 pik).

Prispevki za *Zapise* naj ne bi presegli polovice avtorske pole, recenzije knjig za sklop *S knjižne police* pa ne dveh strani. Recenzijo je potrebno opremiti z naslovom, pod katerim naj bo objavljena.

Teksti morajo biti posredovani v tiskani (ena kopija) in elektronski obliki (disketa, cede). Pisci lahko svoje prispevke posredujejo uredniku tudi po elektronski pošti na naslov: janez.cvirn@guest.arnes.si.

Pri pisanju razprav je potrebno upoštevati pravila za citiranje. Opombe naj bodo na koncu vsake strani posebej (pod črto).

Literaturo in vire navajajte v naslednji obliki:

- *Samostojne publikacije*: ime in priimek avtorja, naslov dela, založba in kraj izida, leto izida, stran(i).
- *Periodične publikacije*: ime in priimek avtorja, naslov članka, naslov publikacije, letnik in številka (v obliki ulomka), leto izida, stran(i).
- *Arhivske vire* navajajte na naslednji način: arhiv, ime in signatura arhivskega fonda, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Tekstu (razen besedilu za objavo v rubrikah *Zapisi* in *S knjižne police*) je treba priložiti krajši povzetek (približno 1 stran) in sinopsis (do pol strani).

Avtorji naj svoj tekst opremijo s slikovnim materialom (fotografijami, fotokopijami in podobnim), ki ga morajo seveda podnasloviti. Slikovne priloge naj bodo po možnosti v elektronski obliki (skenirane v formatu TIFF ali JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi) na cedeju. Fotokopij, disket, cedejev in rokopisov ne vračamo.

Za predstavitev avtorjev potrebujemo poleg osnovnih podatkov o avtorju (ime in priimek) še podatke o izobrazbi, znanstvenem nazivu, zaposlitvi (statusu) ter naslov (v službi ali doma).

Uredništvo si pridržuje pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo tem navodilom, ne objavi.

Avtorji odgovarjajo za znanstveno vsebino svojih del.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova 17, SI-3000 Celje,
tel. 03 42 86 412, www.zgd.celje.si
Založilo: Zgodovinsko društvo Celje
Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matič, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Andrej Studen,
Anton Šepetavc, Aleksander Žižek
Glavni in odgovorni urednik: Janez Cvirn
Tehnični urednik: Aleksander Žižek
Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič
Prevod v angleščino: Katarina Kobilica
Prevod v nemščino: Tina Bahovec
Prevod iz nemščine: Aleksander Žižek
Lektor: Anton Šepetavc
Bibliografska obdelava: Srečko Maček
Tisk: Grafika Gracer

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije

ISSN 1318-2498